॥ ॥ अथमहाभाष्यप्र ॥ ॥ (१)
॥ ॥ दीपेप्रथमोध्यायः ॥ ॥

बोकिलोपनाम्नो विठ्ठलशास्त्रिणः

श्रीः १

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥पाणिनिप्रणीतं नत्वा कात्यायनेभ्यो नमः सर्वज्ञकां निराकांक्षं विश्वव्यापकमव्ययं परमं ब्रह्म नानीनमद्वयं गाप
याद्वैः १ ज्ञानज्योतिर्व्रतं मलसेनात्पणामंत्रवित्रं पाणिनिं परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनं २ शुकमाः प्रतिपदं नैरेवलेपरञ्जपदान ष
रस्तीर्णं तेनाम्नाम सर्वविद्याधिदेवताम ३ परवाक्यप्रमाणानां यः पातञ्जस्पर्धीमतः गुरोर्मे रहस्य पस्यापि तस्माच्चरणारविंदनम् ४ महाभाष्यार्णवावा
रपारीणं विवृतिप्लवं यथागमं विधास्येऽहं कैयटो जैयटात्मजः ५ भाष्याब्धिः क्वातिगंभीरः क्वाहं मंदमतिस्ततः छात्राणामुपहास्यत्वं या
स्यामि पिशुनात्मनां ६ तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रंथसेतुना क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पंगुवत् ७ भाष्यकारो विवरणका
व्याख्याकरणस्य शास्त्रत्वात्प्रयोजनमाह अथ शब्दानुशासनमिति प्रयोजनमप्रयोजनं नानिर्दिश्य श्रोतारो निष्पन्नाद्दरेयन्ते तथा च व्याख्यातु
नरवपदपदार्थसंबंधार्थमाचष्टे अथेत्ययमिति शब्दरूपेणावस्थायां शब्दरूपस्यार्थस्य प्रतिपादनाय प्रयुक्तः एवं विपरीतो नैः सामानाधिकरण्येन संबं
धमति अथ शब्दो व्याख्यानुशासने लक्षणेव स्थितमर्थमर्थेनाप्रापणमप्युपतेत्ययमिति शब्दरूपस्य कथंचिद्विषयत्वं प्रतिपन्नपर्थेन अ
धिकारार्थ इति अधिकारः प्रस्तावः सोऽस्य तेनाथ शब्दस्य प्रयोजनमित्यर्थः निपातानां च योनेकत्वेवा अपरीचे निर्दिष्टे अथ शब्दस्याधि सम० १
कारार्थत्वेपोवाचार्थः संपद्यते तं दर्शयति शब्दानुशासनमिति अनेन कृत्यविषयस्याधिकारानुशासनस्यारभ्यमाणतात्र्य शब्द

2

ह्मभिधाने प्रतीयते व्याकरणस्येदमन्वर्थं नामशब्दानुशासनमिति अनवाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावात्तदुपादानाद्रूपप्रधान्याभावान्नोपप्रयोक्तृत्वं
णीत्यतेनवक्री अपिकृतेऽकर्मणोः कर्तोः स्कृतेर्नेनिकर्मणि चैनि समासप्रतिषेधामसंगात् स्वशब्दकर्मकत्वादित्यसमासः शब्दशास्त्रस्य शास्त्रत्वात्
क्रियाप्रकरणादिना विशेषः तस्यानाभावात्तेषांश्चरेकाकृत्यादिनारी नामनुशासनमप्रसंगारहितमताप्रतीति केषामिति उत्तरपदार्थतर्गतस्यापि प
देनार्थस्य संघातविभागस्यानुपपत्तेः यथा गुणत्रयेकस्य प्रकरणं गच्छति शिष्टानवरीतव्याकरणस्य वेदांगत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरितिमना
ह लौकिकानामिति लोके विदिता इति लोकसर्वलोकाट्ठञिति ठञ् अथवाभवार्थे अध्यात्मादित्वाट्ठञ् एवं वेदे भवा वैदिकाः वैदिकानां लौकिक
विषयाधान्यव्यापनापरप्युपादाने यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोप्यागतः इति वसिष्ठस्य तेषां नुप्राधान्यं पत्नेनाप श्रेष्ठप्रतिज्ञावान् अथवा भाष्य
कारानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः तत्र लौकिके प्रयुज्यते निपुणाभावात्प्रदानेऽवश्यं पति गौरश्व इति वैदिकानामुदाहर्ता निपुणाश्चाकाव्या सुदा शि
हरति शंनद्द इति अपणो पंद्युक्तः शब्दार्थयोर्भेदेन लोकेऽप्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणपदशुद्धेति अर्थेति गौरित्येतावन्मति भासमाना
शुक्लकृष्णः शब्दस्यार्थः तामिवच्छब्दिक्रमेणोदर्शयति किं पदविशिति उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयति सर्वनामानि पर्यायेणता लिं
गमुपाददते इति नाम वाक्यरूपस्य शब्दस्य लिंगनिर्देशः नैष्याद्देति भिन्नेद्दिपदार्थत्वात् शब्दस्वरूपस्य नियतत्वमपि तु स्वार्थमिति यदि तु द्वयमनुशासनं
विवक्षितमभविष्यत् स्यादनुशासनमित्येवावस्थत् अनेनैव सौम्येनगणक्रियासामान्यानां निराकृते विद्वेष्टलेपप्रसाधर्यं तच्चोपयर्द्धं के निराकरोति यनेदा

3

कौ॰ २ ति॰ योग्यार्थे ये षां संभवा स्त्वद्रूत्तमा शंसते॰ परिहारं कर्तुं वदन् तत्रैगितमभिप्रायमसकृत॰ शुभिस्तथाया॰ चेशिंतं काययवारसंज्ञ॰ निपिपिनमविष्या
त्यार्॰ शुक्लोभेलरीति॰ इत्यसमाशुपन्यानाहुणमानाभिश्रोधिनोत्र शुक्लारयोरहरया॰ भिनेयभिन्नमिलेनेनसमानसैकलंकयने॰ छिनेवछिन्नमि
त्सनेनतुभिन्नत्वं॰ सामान्यभूतमिति॰ सन्नाख्यमहासामान्ययोगेत्वादेः सामान्यविशेषस्योपमानेनिर्दिष्टेसामान्यमिवसामान्यश्रनेनप्रकारद्वयमार्थः
व्याप्तिलक्षतरति॰ इत्यादिष्वपिनिरस्तेपृष्टकृति॰ कलहेति॰ उन्नपाद॰ येनोद्यारितेनेति॰ वैयाकरणावर्णव्यातिरिक्तस्यपरस्य वाक्यस्य वाचक
त्वमिच्छेति॰ वर्णानामपसैकवाचकत्वेदृष्टीपास्वितोद्यारणानर्थक्यमसंगारानर्थकेनुपपत्तेकस्यत्रिपदेयोगपद्येनोत्पत्त्यभावात्॰ च्यभिव्यक्ति
प्रदेशेनुक्रमेणेनाभिव्यक्तस्यानपुराणामावार्तकसंस्तुपाहृत्रानोवाचकत्वसंपारस्याराववर्धमनीतस्यनिवेशमपगणात्सधातिरिक्त॰ स्फोटेनरामिय
श्य त्यावाक्यकोविलोएणावाक्यपर्यायेवावस्थापितः॰ उच्चारितेनमकाशितेनेत्यर्थः॰ व्यथवेति॰ व्यन्यव्यक्तिस्फोटयोर्भेदेनयबगुणपिनत्वादित्यभि
देनापि अबत्वदेनेरोपः॰ इत्यादयोनशद्भवा याद्दसनत्तात्पर्ये॰ सविकिरवित्ति॰ विधिनिषेधयोरथशब्दविषयत्वात्कथमप्रवृत्तिः॰ सदेवः उय
नेशद्वेकृतेविपिष्टसंक्रोविरुच्यनेविताभाशंकायांनविहितप्ये॰ तथा॰ नभ्रिमन्नशद्भवणावुदियिनेनोच्यतेमाशद्भकापोविति॰ क्वानिपुनरिति॰
किंसंबंधोपायनवयाकरणाध्ययनेतिसकर्मेश्वयकाम्यमिति प्रश्नः॰ पारयणेनशुरुणोथ्येश्यावनताय्यसाहृ॰ रक्षेति॰ लोकेलोपायरक्षविदस्य एप॰
अधिरवैयाकरणः॰ वैयाकरणास्तत्रमनिवेरार्थवाध्यवस्यति॰ तत्रलोपायमयोहराद्वरणं रेवासद्भवेति॰ दुदहेतोऽऽकरणारादवैषकतेलोपतत्यासनेपार २

४

ष्विलिनुलोपः॰ वहूलंछंदसीतिहरिविस्तिकृपमेनान् निक्ताोपथा उनस्याभंचनिग्राभंवेति हृदयोभेदछंदसिहस्यतिवकत्वमितिभकाराः॰ उभयदत्रवहूत्र भ
निघाभोवेछद्रसितिछिशब्दो देहेः शुप्रथमेनेत्यतानपांसितिवचनानाहृताम् कृहः॰ त्वाद्यपीति॰ रहूपकिनृषाशतनिकत्वेषमतोपरिषदापांतोणिपनीत्यनेसा
प्रकृति॰ पेनचोपनीयनेसाविकृति॰ प्रकृतिनिवृद्धिकृतिः॰ कर्त्तव्यमितिपीतोसर्वेदृष्टिकर्त्तव्यपितेन्यायेप्रकृतिमत्स्यपानापहेवैयाकरणाः॰ सम्यग्विनानामिनत्र
प्रेष्यंत्रोनिःश्रयपेन्यानुदंवेनिर्वपामीतिनत्रयोरपैनयंनिर्वपेद्दस्तदैसकामदनिर्सोपेचो मंत्रकस्यानेसर्षपन्यानुदंवेनिर्वपामीति विलोणमंत्रदृशेणाम
दर्शितरूहः॰ व्यागमदति अागमः॰ प्रयोगकः॰ पदनंकोनितयकृपनोऽन्याकरणाध्ययनमन्वर्थपति प्रयोगनयोग्नयकसंवपयोजनेकंचोऽयने निक्ताणर
ति॰ दशकाणमन्येस्त्यर्थः॰ श्रद्धायेचेति परपरार्थत्रमस्याकरणानिमित्तानातमन्नाहारुतोकार्थोवसापर्थतिभावः॰ वाक्यर्थेचेति॰ सा
धनेनराहतानमयमनुपीनतेब्रास्तणेनेति॰ अध्यापनेब्राह्मणस्यशंक्रि॰ नवाचाहृत्रनपपहितिस्थलितिच्छायदरिवितहवेनशारहतानमयपीनते॰ ॥
च्यासेरेहार्थमिति॰ संदेहस्थमाणमार्गोनरदृष्टव्य॰ ननुश्चेतसाभावः॰ नहिवैयाकरणाय्यसंतपउत्स्वविद्यपानिराजएवनतदस्यादान् व्यानरोंना
एवंपरवकृतिहात्तवडूंशीत्वायोवृत्तापरस्त्यर्थः॰ मुख्यानिमपोनानिमदृपर्थोद्धुषितिकानिमदशेपति॰ इमानिचेति॰ श्वदति॰ श्वनरित्यर्थः॰ स्त्री
त्रपेतिकलाचेषांवर्गदृष्टिपारांते॰ तेषयुणद्देत्नपदति॰ निरर्थवादेनद्वेछिनवारतिच्छेनंतिथिस्यते तत्रकेचिदाहुः॰ हेहमपोर्गहेहूपारि
निशुनेपकृतिभावेवक्र्तव्येनरक्काणसिद्धनमिति॰ परहितेवंनकार्यवाच्हिदेवंनेनलनसिद्धनमिति॰ नूपो॰ नहोछिजनावारस्यसपर्यायोनाप

कौ॰ २ भाविनवार्त्तिकस्यार्थ इति तेवेमम्यपः स्येक इति कर्मणि चम् इष्टः शब्द इति श्रोत्रेणेत्युपलब्ध्याधारित्वान्मतिः मिथ्यामपकृत इति पर्यवसितिपारस्नापम्
२ प्रकल्पनोर्थान्तरस्वरूपविरोधात् अनतिपारस्वरूपमिममनर्थमन्नाहेत्यर्थः वाग्विषयमन्योहितकलनाम् पर्योदूरात्तरार्थः स्वरेण प्राप्तमानमिति वालि
३ त्यर्थः इदस्याभिवाच्यत्वेनाव्युः ननेदं शब्दं उर्द्धं इत्येनिम्नकुच्छिन ननेदं स्यकार्यमिनाशात् पिनावायमेवसिद्धिक्रियाया शेष्ठ प्रत्युत्थशत्रुग्वाश्रितोनद्रुष्टः शब्दनरा
श्रवणेहिवद्दरीहितलक्ष्यपोर्थ्यमेदः ननेदं दामिनलेनिहिम इति शब्दस्यानुभवेस्मार्थमनिपाये नोरान्नेश्रपोक्तम्येयापुरोजस्तनित्यत्रमशुक्र इति यथार्थ
नाभिधानादितिदृष्टवदस्य शाक्तत्विनासंपन्न इत्यत्रानुलक्षणविधेपनात्मेवाधनविभक्ते उत्तरावाधविषयत्वात् तदभावः यथापत्राभनरुप्यविनिर
त्यमानस्यवामेत्त्वाधनकर्मणीनित्तपारिपपूरासेनमेत्राणांएकरूकतिदिर्वैपमानानेषभवति अविरोनमिति अविदितस्वारिसंस्कारलाद
र्थोपपत्तिलामहा निगादेनेति पामगोत्रेण नन्नत्वनतीति निष्फलंभवति अनर्थकमिति निःश्रेयोतं पत्कप्रयुंक्त इति अनेनापूर्वपदेनुले
आकृत्णेप्यदृशीपति विशेषयति मण्डकशब्दः कविरर्थकेन विनियमित्तेन प्रयुक्तः साधुः अन्यथात्वसाधुः यथा स्वशब्दोधनाभावनिमित्त
कः साधुः जातिनिमित्तकोसाधुः गविनुमोणीशब्दः साधर्म्यात्प्रयुक्तः साधुः जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः कइति वाग्योगविदः अनन्तोपदर्श
नाधमर्थः यथैव पाप्मनः साधुः शक्याह वाग्योगविदेवेति एवमपशब्दज्ञानेपीति यथा श्लेष्मिकद्रव्यसेवया श्लेष्मिकोव्याधिरीतभवः तद्विपरी शब्द २
तसेवया ताम्यतथात्रापिपर्योकेन्याप्यमिति भावः अयागोसीयां इति पापमनापेक्षमपकर्षप्रत्ययः। परिमन्यस्यैव द्वः शब्दः अन्ये पश

णः अपपत्तावकत्तव्यमिति तत्र यस्मादूपांसोपशब्दात्स्मापोंस्नुशब्दः अज्ञानमिति। तथाचतिरश्चांत्वसहसारिफ्तत्वाभावः। नात्यंतमपे
२ ति पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकाराज्जनस्तानत्रपत्नत्व्यापत्ना। स्वकरणात्वामपर्यवनीपदत्वाद् अथवाग्योगविदिति वाग्योगविदस्य पतोवि
रायुमुक्तेन्यपशब्दानितिवानवेकाष्यपोणारस्पृर पत्रकृभवति श्लोकत्वात्पापानाभावाद्विति कश्चनेति आनिपरिकार्थमस्वभावनमार्थ
किंनदलिपवेदेपाद्नेमिस र्थः अनभ्यन्तलोकारनिमग्नपांनेसानंस्मृन्यालोके थितिवाअयात् सामोकल्पापीतानाराह् किंचभोइति यद्दुदुवे
ति अवेत्लोकः सोनामणीयागेमुपानस्य इयत्वमुद्धावयति यमत्त्वगीतइति यमारेनविधिमनिपन्नेनगीतइत्यर्थः कासापनोपनिवद्वस्थाना अाश्ला
कपथ्यपठितस्यास्यश्लोकस्याकृतिअमाद्विकामि एकः शब्दः सुज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गेलोके कामधुक्भवतीति त्रीधियेति मन्याभिवादेविगुरुणां
स्मृतः कार्यः पत्करसुतकर्तुंन्यानानिशब्दीविवक्षायोः प्रमहामितिनक्षभिवादपेदेवरत्नोहमिस्यादिनासहकेनवाकेनेत्यर्थः अपाभारति अपान
प्रेत्रफलमानात्यथिशश्वकृतिविभक्तिपुत्रारत्यर्थः यथासमिधः समिधोग्नअाज्यस्यन्तुअग्निरिति परशरति परंपरमिति संश्लेषे
दक्नाचवीक्षापामितिशाहु स्वरशति स्वउदात्तादिः अकुशदति अश्वत्थेनमहितो च अर्त्तिनीनरति अतिन्वदेनीस्तामितिनो
पवमानः आविकूमहिनीनिपानकोणार्त्तिनीनः पत्रभिगन्त्रामाद्वलिविनिमल्तेनेपत्नार्धिपूर्व्यन्तस्कमोहीनतिवोपसंख्यानमिनिवाति
केनवता विदात् यज्ञेन विहान्पानपेविशितिहिद्यपोरपिविदुपोरधिकारात् चत्वारि शिरोस्यरुपभनेननिरूपणं अषः कामा इति त्वादि विषयाः

कैं° २ ६

विसः कार्यश्चेति योग्यत्वं न क्रमभेदेन समविभक्तपदमिति सुपदस्यार्थः। केचित्तु विरामपरिग्रहणमसंभवात्महदोषेणाननुकारकाणि विभक्तिशब्दा
षिधेयाणीति यावद्वते वर्णत्यागादिति कामयंतात्तु नत्वर्थकान्तु यानस्वल्पान् मघ्नेति परेणासमस्तेनेत्यर्थः चत्वारीत्यनेनैकदेशेन तत्र देशेन चानेन रमे
चितस्यानन्तरस्याह अपरस्याहेति परिमितानामीमिमानित्येत्रिंशत्दरमितिस्यूलमितिश्लोपिपरिमितेन निभवति परिमितानिपरिच्छिन्नानेनातावत्सेनेत्यर्थः मनी
षिणः स्पष्टादिकेनात्मावधः कथमनीषिणाद्दर्वविरोधीत्याह गुरुरिति अतानपेक्षगुहानस्यामित्यर्थः सुपांसुपुमिति तत्सम्पादुक्तं व्याकरणपरी
पेक्षुणोनिम्रकाशेनत्वचतुर्णीपरस्माननाममेकेकस्यचतुर्भागमनुष्या श्रेयमाकरणानवरैतिनेगपेनीत्यर्थेवस्याख्यानेनचेष्टेनैतमितिमिषतीति उन
मरति नन्नराणमवाचीअनगशब्दोपित्तारस्यार्थमत्वभिन्नक्रमः प्रत्यक्षेणशब्दरूपउपलभमानोपिस्वर्थोपजानात्त्रपश्यतीत्यर्थः उनोरमिति उन
उत्तमितिप्रानसमासः अविशेषसमासाहारमिति अविद्धजितासमहं चैस्माहेत्यर्थः सवनेतिति पचवत्वेनरत्तस्य दुर्वादरति दुश्शोथः पद्यानित
उनात्मकोलक्षणपपत्नीपने तद्याव्याकरणेनवाचोपशशब्दस्यार्थः कमलेतिति पद्मोरणादिस्याद्दणीव्यसपः मनत्वदिमिविलासपङ्क्षपिस्थ
वर्मवरिति वर्द्धितिरं थीपुरामितिपाकरणाः वाचमकनोति अपकारेणोविविक्ताकान्तत्वेनः मंचेद्यसेतिकेडिकिस्सस्कानेतिरूपं अत्रात्म
त्वापरतिक्रमविनुसधेनिरोधः प्रतापः स्मान्त्यान्तपोभरश्हस्यनिचहत्वात्सर्वमेकमितिप्रमंते सत्यानीतिप्रापुत्यानीत्यर्थः एकामपर
मितानैवरूपाणः वाचीमितिरोभवत्याणपातस्मीर्विरोनेषु पामार्थसेविरस्कृत्येतान्ताधानिहितेत्यर्थः। पापछिन्नोपामितिनिपचाधेरहास्कः

एघ° ४

पापछिन्नोपारमि पापच्छिलापपापयोश्वनापक्षत्रिमिविहितापकर्माणोद्दिनानविमितोलास्तापाश्रेयसर्थः स्थाप्सुत्रस्कालंत्रति शरस्यानन्तरति
पंचमीतिपोमविभागात्समासः ततः कालतशेष्वतद्भीद्धिः छिपामिद्धोपणोनेनन रणादित्यात्मोवीयभवतीतिरणश्चत्वाकल्याणिसूक्तं पेपिरस्यकाराणप
तिरशपाद्वनस्पतिनिर्देशापानामितितामीपिकमधिकरणेव्याख्येयं वोधवसरीति श्रोपवनेपेवर्णाः दिलाणामरश्चीनाः नराटि चेतनंतस्थाम्रिति म
श्रेयस्त्वायपनदिसर्थः विपुलपानुरूपमिति नापकाणोपोअघिकापिनानत्पेत्रपः पुरुपाजानरूकापसमित्वतरतिविपुलपानुरूपमेः
पापीपदस्यनरमितिरोधः मुरेवोअपीति करणेपक्कालिः अमोद्देनाव्यीकाणनानात्यरवैवोमितनोहेनोरगेपिपस्तरेवामवेतीतिस्यर्थः विश्व
रति चपुरस्वविपक्षपरस्यर्थः सामिनुपतरति अनेकार्थत्वाद्वानुनाममहिष्मनेरस्यर्थः अनुसूलमिताजुपात्मपकाधेनरसर्थः सप्तीमिति सप्ति
भितिपासेअमिरलेरसत्रवाङ्करशीलनुत्सापणारेशः किपुनरिति अनुकामिपुनरितिमिपनपदेसहचकर्थपरप्रतिविंकुमारीति एवंतादिनापकाः
प्रयोगनान्वाख्यानस्मृविपयविभागं रशीपाति पुरावेरोभ्यपनात्संगाकरणमधीपतेनेवात्पानशपुपसमयोरनिनप्रयोजननमच्छाभ्रोपं अपितन्तु
लत्पापमुख्यहंमेववेदप्रधानमधीयेततः प्रयुसमर्थत्वात्व्याकरणाध्ययनस्यप्रयोजनंपठतीतिश्लकपणाभ्रोपप्रयोजनं तपुनात्परितिति वेदमध्या
तिंगोसमानेप्रस्यर्थः त्रोमितुत्केति अप्युपोमित्सर्थः रतोनस्थेति हन्तोजः पपाहकतुच्यनेहत्वोतद्भवंतंपठतीत्यर्थः अप्यन्नेयमितयस्त्वेषाह्रोतिप
तोसिनुकानारपम्नितर्थवर्जते लौमिकोति विवाहादौ तमपोपदेशइमितेदपोपादेपोपदेशेसहशाप्रतिपत्तिर्भवतिरस्यपोपदेशउज्जावितः पद्यापमा १

के ५

पत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह अन्यतोपीति शब्दपदार्थयोरित्यर्थः । अन्यतराभ्यामपशब्दव्युत्पत्तौ स्वभावादनिष्टवद्विपर्ययेणनिर्देशो गौरवेणेति पं...ति अ
श्रित्य लक्षणं नाम तं पदं तु पुनर्वचनं तु पुनर्निपमानेन सामर्थ्यादरस्येत्योपि निवर्त्तते ननु पदविधिरित्याशंक्याह किं पुनरिति उभयोपदेशादनन्तरोहादिपदग्रा
योनपोः कोत्रापानित्यर्थः दृश्येति साधुशब्दप्रयोगात्तथा धर्मो भवतीत्यर्थः अथ वेदे पारे पापदेशादनन्यसाधारणापि निमित्तमभिर्भवतीति भावः हस्सनिरिदि
येति प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमप्यसमर्थ्य वारः शब्दानामिति शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य प्रत्युपतिपदोक्तानामिति
विशेषणानि शब्दानां प्रयुज्यमानार्थं प्रतिपादकशब्दानामित्यस्य प्रयोगः एकदेशे पि वा गारपिलोकत्रपपन्न भिधुच्यते पर्यायोपपत्समस्तत्वात्तत्र तन्नामत्रिकं देशा
पुपोगे उपपत्रं कृत्वा भिनियमवदाह नेदं त्वनेनेति प्रतिपादयति चतुर्भिरिति आगमकालो ग्रहणकालः स्वाध्यायकालो व्याख्यानकालः प्रवचनका
लो व्यापनकालः अवस्थोपादेकर्म तिं किंविदिति सामान्यविशेषयोर्यस्मिन्नत्र सामान्यविशेषवतन्नर्भणवानेत्वपदगर्भकत्वादि सक
लशास्त्रव्यवस्थितिकलापकाभ्युपगतोनसिद्धनीतिपद्धति हेयपायश्रयणप्रसूतकत्वं करोति किंपुनरिति आकृतिपदार्थके चत्वारायपदाणत्सकद
तो निम्मितिपिरपरस्यादिनोपपद्यते केवले पि च व्यक्तिपक्षे पुनः प्रसंगविज्ञानादिनवदते तस्मात्स्वपसिद्धपेक्षविधर्मदेशोकत्विमत्वंगःपीरिस
ते तत्रजातिवादिनस्त्वाहुः जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात्संबंधग्रहणासंभवात् साच जातिः सर्वव्यक्तिषु एकाकारप्रत्ययप्रत्ययोगा एव०
रुनीसवणीयते तत्रावाचकः शब्दाभिन्नस्वरूपमवेना जातिमभिरवतितसामानीतापानरावेशान्तरवच्छिन्नरूपमनीयते शुक्लादयः शब्दगुणसम

तेजानिमावत्तनेपुणोतुलत्वं संबंधात्प्रत्ययः इत्येवं संबंधिसंबंधात् संज्ञाशब्दानां तुल्यमित्यस्याविनाशात्तथिः स्फोटो नाम पोविता पदस्वभावेरेषिसमप
रुपमित्यभित्रप रूपमिभिज्ञारिस्पतादिकाजातिरीत्या क्रियापादपिताओविदूषते समेवधातुवाच्यापकत्तिपरक्तः पदं निरस्यादेरभिन्नसमस्यम
महावात्निविभिन्नमान्यव्युदाम् अकिंचारिजत्वाद् शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेया जातेरूपलक्षणभावेनाश्रयणादानेत्यादिरेषानवका
शः किंपुनरिति विप्रतिपत्त्यारोपः केचित्तु ध्वनिरूपं वर्णात्मकं नित्यशब्दमाहुः अमे वर्णा व्यक्तिरिक्तपरस्फोटमिच्छन्ति वाचस्फोटम
पोशंगितेः अमे तु ध्वनिरेव शब्दः स्फोटकार्यकलवृत्ति केणात्मस्याप्तवलश्रादिसाधनत्वे भगवद्ददि इति अथ विरोधे कथं पुनरिति किमसावर्थस्य
शब्दस्यार्थः संबंधानामथ स्फोटो नित्यत्वः किंतु वितत्रमिस्यः शब्दो जातिः स्फोटस्वरूपोपव्यक्तिः स्फोटस्वरूपोवा कार्यशादिकानामपिमतेरव
वाद्रनित्यत्वा अर्थेष्वापिनातिलक्षणापरिसिपत्ते द्रव्यपक्षेपिसर्वशब्दानामसंसोपायलृधिनेव्रस्तरशब्दाव्यमिति नित्यता अवाह नित्य
त्वपोवा सर्वेष्वपि द्रव्यवदाप्यप्राप्याणामादिसाविक्षयत्ते सिद्धहत्पणापिनिसाधनित्यप्रयोर्दर्शितात्तरत्केति अर्थेति विसेति विस्तत
लक्षणप्रार्थयपदार्थोभिण्याचकः तेमवार्थकराविद्धिसयशब्दस्यादृकराचिन्नितिशब्दस्यार्थः कूटस्थमिति अविनाशिनेव अविचालिनिति
देशान्तरप्राप्तिरहितेष्व अनुचेनिमिहृदात्ता क्रियानित्यत्वेनाप्यर्थोवाम्पत्तदस्यार्थः संप्रहेनावृद्दिरिति सत्त्वदिर्विकार्यः शब्दोपलसिद्धतिपत्तपद्य
विकारः तत्र कार्यं प्रतिपक्षार्थाभिधायाश्चसामर्थ्यानि सिद्धशब्दस्य सिद्धे नत्समासनेकासाहिद्यापिनर्थपयुक्तमित्यर्थः अथवेति एवशब्दप्रयोगे

कै॰ १ द्विपरमवस्थाणांशेनकमेनएवगरुत्साविरूणायगतत्रयोनकमंतेणसामर्थ्यादवस्थाणांगम्यमेनगरानरेकपरमित्युच्यते तत्रसर्वस्वापोभकृत्पंतीमश्वस्त
६ १ कृतिं मापर्याशिषमम्यगमपानिश्चयस्येति इत्यादिनिनियानिसम्यतिकेशणएवं तानाअन्यानि विहृतरेशपरान्याक्षिपंपमोव्यम्यनेनिहएवेति काप्रीणां
गुप्यरत्यौनांमाकृत्यवंशावण्यपोः सिद्धनानालीनिनतेसिद्धएव अयुवेनिकथपव्वनेंरवरत्नतेहेसलेनेनविनिपुक्षेएकदेशन्यपुत्पनेनवर्थसोसताने
नविनिपुक्तः नचैकदेशानलपर्णाणाण्यसमुदायस्यावकलमुपपद्यतेपतेपिमास्वमयसापकत्वात्संभवाद्बद्धार्पमाणाण्येसवाचकत्वात् एवंतर्हित्रु
त्रिमिष्यादिनोऽवपवसत्रपाशसनादिविनियोगकालेविनिपुक्तायव लोपकल्पणांतांसाधुत्वमाभरिस्थावाल्यायने इत्यापिनित्यानित्यपोर्निप्यत्नवानिवि न्या
पानमिद्धमित्युक्तातिरूपात्तोग्रकणीयमयति अयसनोसिद्धः सिद्धइति व्याप्याद्वापिसतंत्रशुद्धरीलाशुद्धिहृस्वप्रवेति नहिंसरेहमात्रात्वलक्षणतामव
तिपतः प्रमाणातोणनिपुत्पयेल्पारात् वर्णेग्वेति प्रपत्नव्याख्यानमेवेत्यर्थः आगद्दिनाभीष्टाद्धविदिवेगंसतस्पवेननस्प्रावार्येयांगालिकः श
वृत्तरति अध्यपनस्याविच्छेरात् वीरपुरुपाणीति श्रोतरणांपौरणाजपात आपुष्पमत्पुरुपाणीति शास्त्रार्थानुष्ठानेधर्मोपचयारापुर्वैहत्वात् मिद्धि
र्थरति अध्यपननिर्वृत्तिशिवेनपांमिद्धि: काव्यमितिति ननसाभीलण्यतश्चयः प्रपुंज्यते आगोपालांगनेतेषामिवाच्यात्वान्नस्मानवपिलप्रपोगाणां
विनापिचक्रिपापरस्मपोगणभीहृत्यप्रतिनिलसरार: प्रपुत्प्यनेपथाआदर्श्यमनित्येनित्यवीपपोरिति अर्थेसंबंधेवेति इत्यपरेदमणानित्यमानस्व शुप॰
र्थग्रहणंसंबंधविशेषणार्थमपाने अनित्येऽर्थकर्थसंबंधस्यनित्यतेनिवेतपोग्पतात्पर्पलात्संबंधस्पमनस्याश्चरगाश्चपतारूतशमवनित्यतरसपघ ६

द्यंनित्यमिति असत्योपाध्यवच्छिन्नंब्रह्मनातंदव्यगाएवाथमित्यर्थः आकृतिरिति संस्थानं ब्रह्मरथोनेवगोलादिगतेनप्रमवसन्पमादनित्यत्वमालेवेदं
सर्वमितिश्रुतिस्वरसात् तरुविरूपपेति अन्भिथ्यत्वेत्यर्थः अद्वैतेनलौकिकव्यवहाराभावात् व्यवहारेचाकृतेकाकारणामशदिनुत्याश्रित्य
ले अयुवेति असत्येपितन्नतेलोकमवहाराणुपपोनमानेनित्यत्वमाश्रयते त्रिविधानानित्यता संसर्गानित्यतापथास्फटिकस्पलाक्षासुपया
२ नेत्यकृत्पनिरोधानेनपंकरूपमतिभाव: उपथानापगमेस्वरूपमविन्नमतानपरिणामाभावः परिणामानित्यता यथाफलस्पामतादिरोभावेनोदि
ष्पाविर्भाव: ध्वंसानित्यतासर्वात्मनाविनाशः एवत्रिविधानित्यताप्रतिकूलेपणनित्यतां ब्रतिपारपितुमुक्तं कूटस्थमित्यादि तत्रकूटेस्थमि
निसंसर्गानित्यताप्रतिहता अविचालीतिपरिणामानित्यता अनपायेसारिनाप्रथसानित्यता यत्रित्यमिति दृष्टिविनिपासः शशार्थापरोक्षात्र
चालितत्वरागत्याकाणबुद्धि: उपनायानेरनित्यवाहृनित्यमादरार्थमनित्यत्वमित्यर्थः लोकतश्चेति अन्यथाकार्येषु व्यनुष्ठेलोकव्यवहारोन्य
थानित्येष्ठशार्शव्यवहाराः नाहिहृत्यव्यवहारपाप्यसन्त्रिरूपक्षेत्कृतिश्चारीनोनित्यत्वंसूत्रकारप्रसक्षेक्रियादीनिमिरनन्त्रानीपनेकसारंद
नाशप्रसक्तश्चोपदृशंमनेनेवशशशपः नावस्थार्थमिति कुशावनुनिष्कृयेत्यर्थः अत्रभाष्यकारोणसंपदनतीमेत्यकत्वाकानामनाशिप्रसक्त्वा
त्यपणापितेनिद्दशशार्थसंबंधेत्यात्प्रकृतमित्येकंवाकाकथतापरेनिश्चशेलोकतोनाप्राप्तमदतिद्वितीयं। लोकतस्सप्राप्तमानेक
नोर्थमपुक्तःस्यादित्यपि शास्त्रपपोजरति यथोगाग्रहणेल्लेनप्रथमाणामर्गौनतुतानमाचारित्यतंभवति अर्थेनात्यप्रत्यायनापप्रमुक्ताोर्थे

कै॰ १

सुकृतः॥ धर्मोपनिषमरुति चतुर्थ्यांतारर्थ्येत्यभिप्रायतो संबंधसामान्ये षष्ठी विधायसमासः कर्तव्यः॥ चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभावएव विधाना
नेत्यर्थाल्लरति सर्वोर्थोनाभिप्रायमयत्वस्मीपारोनाभिधीयतइतिरूपेणाप्यः समासः धर्मप्रयोजनइति लिङ्गादिविषयेण्याभिप्रायान्तरेण वर्णएव
रूढस्यार्थः प्रियतहितायइति शपममपदारः किंतुपैतोकवेदयोर्भवा श्रवणवाले लोकवेदस्वराभ्यामभिधातुर्बाधंते आधाराधेयभावरूपस्थमा
तुतहितप्रयोगः प्रियतहितानिर्मितः यथाकश्चिद्यनमानपदरितिप्रयुंक्ते कश्चिद्ध्यानमस्यरतिसमर्थप्रयोगात् स्पष्टेति नात्रावयवावयवि
विभागः किंतर्हिवेदलोकव्यतिरिक्तः सिद्धांतः शब्दार्थोभवरूपरसार्थः लौकिकः समयेपनिबद्धः वैदिकः श्रुत्युपनिबद्धः शाकंजानेनेति शकैः
कर्मसामान्येलिङ्गमर्थनामनंतुमकपुत्रेकृतमयमः ततः शब्दोंनसंबंधादुपनायमानमपिपाठेनंतरहितानारंतरेणसंस्कारेनवाधनइतिशकंचतुर्थ
स्यकृष्य परानुवर्तमेवविशेषविवहानराशकपात्त्वदिनिभवत्येव परानुपतिहानेम्येनसुल्कमेदाकेल्कप्रतिहातःनरानुधर्मप्रतिहंतुशकामिति
भवति वेदादिति देरपतीतिवदेरोगागः ईश्वेपनिश्रमासामर्थ्यंवादिदः प्रयोगइति समासमर्थ्येनार्थापपरवजनपतीतिनियमोपेनतुविधिः श्रु
थितासंभवेकारणाभावात् समानायामिति यद्यपिसाक्षात्परप्रयोगानवाचकाः नथापिसमर्पमाणसाधुशस्यवधानेनार्थमस्सापयंति केचित्प
यंराः परंपरया निहितप्रमाणाः साक्षादुपानस्मापयंतएवार्थमस्सापयंति अमेतुप्रमेतेसाकशब्दतरस्पप्रयाणश्रपिसाक्षात्साक्षात्स्वावाचकाइति राम॰
श्रुतस्यपप्रकृतइति प्रयोगप्रसलारणः स्मृतेश्रसुक्तानामद्वाभानास्मामाणप्रमाशंकते यथाद्वादारीनांविनायप्रश्नेकिमप्रमाणंत्वाभ्यानेनेवेशो ७

शानांतेदृष्टिमर्थवंतावद्राप्यपयप्रयुमानाःसंतः सत्वेमावसीयंतदसाह इदमिति कर्मविदानीमिसप्रदानसपं उतांतुशाब्दस्याप्रकृतिप्रसपादिसिद्धावास्तुमि
तमस्ताः अवदयमेतुनदृश्यंतरस्यकं बलहेतोकरुति यथालोकोर्थवामाप्यशब्दमप्रयुंक्तेनेवमर्थेनेः र्थमप्रक्ताः अपितुस्वरूपपराधिकारस्यार्थः
श्रुतेर्थशब्दप्रयोगोरिति श्रर्थसद्भावः शब्दसद्भावे सिंधो अहिविनावायेनार्थप्रत्यापनमुपपद्यते इतोप्यसद्भावसिद्धताभावः श्रप्रयोगइति यतोन्येतेषाम
र्थानांसंतितावकाइति ततोनेषामनुमानमुपपद्यते यद्यप्युपेतस्मयोधिनादर्शितसमानार्थानमन्वतिपर्येणतादेवविदोध्यसानकागमात् तथापितन्य
सापनायपरंपराबलसहितः प्रयुज्यते संप्रमप्रयुज्यमानानामर्थप्रतिबंधप्रकृतावदतुशाप्तसंकर्तव्यमिसाह अपप्रकृतइति श्रुतिप्रमाणपदइति वेदाध्य
यनमिसर्थः कर्तुरिति इदमवतारमर्थं यद्यकृतसाविहवचनात्प्रयोगाद्वयोगेनव्यवतिष्ठते अपितुविधानामेवचकात् वाक्यवाक्यशब्दे
नोक्तिप्रस्तुतिःरपीप्रयत्नस्मते यथाकिंसिदावपनेमहत्वभिमावपनेमहदिति एवंविधितंसकीर्तनमितिहासः वेदाद्यनुकीर्तनंपुराणं विकार
इति जीवतोप्यनावस्थाविकारःतत्रेत्यर्थः किंतुतरति एकःशब्दःसम्यक्ज्ञातःसुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुक्भवतीतिश्रुतिः तत्रकिंम
म्यज्ञानेःकामधुग्भवतिमुतप्रयोगात्सुप्रयुक्तानाज्ञानमात्रमिसर्थः आहोस्वित्सुप्रयुक्तःकामधुग्भवति सुप्रयुक्तत्वेनतुसम्यग्ज्ञानादित्यर्थइति
यद्वाः ज्ञानेधर्मइतिवेदइति यथाज्ञेयमाणःप्रकोपकेतदुश्मेहतंतुतोपोतत्थहावियम्प्रमितिभावः अविवादमिसर्वाभावविदः तत्प्रयत्न
इति यदिवापनिनविनाफलंस्यावप्यपतवेयथामापद्येतेसर्थः॥ततुल्यमिति वेदःशब्दोपसार्थस्यसवेदशब्दः॥ तस्यप्रयाणातात्प्रमाणमेतयाशब्दा गा

कै॰ ८

मपित्वकृत्यादित्वानविभागपूर्वकः प्रयोगस्तस्यार्थः अपराद्धेति वेदस्यासोपारकेति वेदस्य शूद्रति कर्मधारय अथवेति अपशब्दत्वाननां तदीयकत्वा
दुरुतानसम्बद्धकृतप्रत्ययपाठस्त्वानस्माद्दीलार्थः तेभ्यइति उकारस्य मेद्‌नावातोऽस्य धर्मेऽनपाठस्य मध्यनुस्माव कत्वं यवनीस्यार्थः
प्रसेत्तपूर्वमणाग्दति योगिमत्स्येणाम्र्दवेविद्वितत्वेनः पापपरतारति विपाविपामविभागकाः अथेति उक्तमिदं नचावंतेऽणव्याकरणमित्यादि गे
यतत्वहुपयितोयदर्शानात्पदार्थप्रश्नः षष्ठ्यर्थइति दाभ्यामपेशब्दाभ्याम्पष्ठ्याभ्यां प्रतिपादनात्पष्ठ्यर्थविकाभावः सामानाधिकरण्यशब्दत्वपाद
दृष्पोः प्रयोगोनविरुध्यते परात्मशब्दाभ्यामेकदेशः सत्त्वशब्देनोऽन्ये तेऽनपष्ठ्यर्थोपपद्यते शब्दार्थानिषपत्तिविति नहिव्याकरणाहितानश्रवणा
नतशब्दः शतीयते सम्युदितिविति समुदायोरेवार्थोवक्षोकस्माद्दानिस्यर्थः शब्दइति कारिकेत्युदाहरणविधीयतेनेदं द्वयमानस्य मवाणत्वात्कैमेनतुष्क
पाणोविति भावः भवेदेवेति शब्दः न्यायापत्त्वेनभयोपोगादिदेत मीमांसादिप्रयोगसापितार्थप्रतिविधावकत्वान्नैपाकरणत्वप्रसंगः चोदेत
नीयेति लक्षणप्रपंचाभ्यामसत्वत्सदावाचितिकानामुपपत्त्यादोषाभावः शब्दकरणमिति यद्यप्यमीमांसादिः तन्त्रापि कृत्स्न्यस्योदेवहुत्समिसप्ये
वस्थीमादयोपादानस्यप्रपंचेदुरितिभावः गोविस्तुकरति सामान्यादिपुति परार्कलितुस्यप्रयोगीतसुच्यते नियतत्वचक्रान्तणंप्रतिहृदिः कृतावदति॰
एवमेव स्थितद्वारातरणानुपपत्तेऽसवीणितनतरणनिशदोनाणिपतीयंते प्रदैर्वेचवानाइति जनपदोनानिहृतिविवत्सामामेककरैकोपिधारा राम॰
यद्ध्याद्येयावप्रयोगः जैलमिति परोपवदंसवकृतान्धूतैलयात्राभवतिनैरेवदुसाणं आकृतिवाचित्वादूहमेनैनशब्दयोः संस्थानप्रमाणमि ८

१६

ऐवासर्वेवयुक्त्याद्वित्वि शुक्रइति अशुक्लेप्यवयवे प्रयवसानमपशोक्यान्तरापमशुक्लेमसमादर्थ्यप्रयोग नचपदेशिवद्भावेनेति पद्यादेः शिर
इलोकमिचर्णनिपजकनिक्षशब्देऽभेदाद्देहव्यवहारः एवमिहापिव्याकरणादिनेनशासनव्याकृतिकिंपापाकरणशब्दस्तव्यते सत्यशब्देनतुसमुदायस्य
तिभेदव्यवहारउपपद्यते केवलनरवेति पदच्छेदादिभिः शब्दार्थसंबन्धाभिव्यक्तत्वात् अथात इति निपातः अतस्तद्देतोरित्यर्थः नावइति नेतदित्यर्थः अथ
शब्दोऽर्थे हेतत्वात्प्रयोगमात्रमेवयुक्तमेतेदस्यार्थः किमर्थमिति नहिवर्णोपदेशेन कस्यचिदाश्रुतस्यानुशासनमित्यर्थः इतिशब्दवापात्र्यइति लाघ
वेन शब्दानुशासनार्थः धर्मनियमवत्समास इत्यर्थइति शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजनत्वेनसमवायसदृशोपपत्ति रूपणादस्यादोष इत्यर्थात्मनशास्त्रवर्णोपदि
वेदमात्रादेवावस्थिपते इतिप्रयोजनइति पारंपर्येणशास्त्रप्रवृत्तावप्याभाति मतिहितसमवायपरस्मैवानन्तरमादित्येनैतिनतोऽप्यलोपरस्यादिशास्त्रप्रवृ
त्तिः पयसाहारादौमिति पयसाहारद्वादेन्याणादिकाः संज्ञायन्ते इत्युपदर्शयद्विति मतिरुपदेशैकत्वादिदोषप्रहितापवर्णानिर्दिष्टाः नेतदेवप्रयोक्त
व्यादस्पुक्तं भवति एकश्रुत्साहित्यत्वाणपाठप्रस्यैर्वपापुरानादीनामुपदेशः कर्तव्यस्यादि इत्युपदर्शयोनिदेहि इति आकृत्युपदेशादिति अपात्रोपि
विशेषोनानीकत्वान्जातिप्राधान्याविवक्षायानविवक्ष्यतेस्यार्थः संहृतादीनामपि एकारादीनांसहजतदोषानत्वकाव्यस्तव्यवस्त्रगुणत्वात नेतं
प्रसङ्गेपुविशिष्टतमेपुआपिदुपलक्षणत्वदोषः कल्लः एषानांतदीपयन्तु काकुलिककेनापसिद्धः ध्यातः पक्षासभूपिधनपाठसेपिर्दिशेवतसने ए
णीकृत्वेविशिष्टः किमपदप्रयोगार्थोतिकाराद्दिनिपत्तसंदेहः अवश्कृतोपोभयकार्यांनतपुलविभक्त्यते अर्ध्वकौदीर्चोपिद्ध्यत्र यत्नादिच्छामेनेति

१७

कै॰ २
१

गृहीतः । अयमकृत्स्नप्रयोगे निष्ठितो निष्ठुरः । प्रणीतः साम्यवस्तुत्वादिति । उपगीतः समीपवर्णोत्पत्तिसानुरक्तः । श्विण्णः कंपमान इव रोमशो गंभीरः अत्र
लक्षितो वर्णानामेभिः विशेषैरुक्तः संदष्टो व्यथित इव विकीर्णो वर्णान्तरेष्वसृष्टः एकोऽप्यनेकनिर्भासी स्वरे स्वरो यमायनारहि स्वरो व्य
मोनाणि अनेनाहिरोपात्रश्च किंचमारकृताः अल्पमपरिति मार्गस्य सन्निवेशसन्निवेशेनाभयादीनां साधुत्वमपभ्रंशात् गार्ग्यस्यादीनां
माभूत् ननु स्वनष्टतानामेवाकारादीनां दोषनिर्देशः कृतः स्यात् चतुरसमुदायानामप्रयत्नानां पद्यपि तस्य पदविधा यो ग्रीवीं नोपादानं तथापि
पदगतानां समुदायस्य सामर्थ्योपिभवति शिक्षकृत्यादिकामिति अकारस्य संवृतत्वात् विवृतत्वं संवृतत्वादिकामिति नोक्तं अकारस्यानिर्दिशानार्थं तथा सर्वेव
र्णानां शास्त्रेण प्राप्तिरित्यर्थः यस्त्वत्र वेति यथा नानेनत्व मक्षिका एवं वृत्तमात्रमनुसराधर्थे कल्याणिकृप्तिता पकलादामनेपरस्मिन्सादिकोऽस्य
ते ननु तेरात्रिः तस्यादि अनुग्रहवेश्याभाविकत्थमणादिकाः संताअपपद्येते आदिस्वेनेसस्तादिकलेत्येतहेतत्पुस्तकात् अत्र स्त्यादिकाः संताः कारिश्चेनेल
यस्य क्षिप्त्वा संदेशापत्नका प्युत्तरस्य दोषः कृपयमिति यथा श्रुताणो शिक्षात्यका एव पत्नयाप्रयुक्ता एवमस्मदत्र प्रयोक्तव्यादनिष्पत्तिप्रयत्नस्यार्थः शिक्षा
तारिति ज्ञावेश्योगताः प्रयोजनमुद्यमपारकास्यार्थः । तथा वाक्यान्यपीति शब्दस्य प्रयोजनं हि गतत्वमित्यर्थः पृथक्त्वेति केवलानां वर्णानां लोके
प्रयोगाभावात्तथा तादीनां च गुहानां पाठस्तत्र स्थानाच वर्णानां नकश्चिद्दोषः यानित्यादीति शिक्षादीनि एतेषामपीति शिक्षमयुक्तेनोणादीनाम् राम॰ २
पोरादीनां च साधुत्वमन्तत्वात् सर्वेषामत्रसंग्रहः सिद्धः ॥ ॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्र
थममाह्निकं

ग अइउण् सर्ववर्णानविशेषेणाविचार्य विशेषेणान्विचारः क्रियते अकारस्येति अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्यपदानामनेकत्वस्य विवक्षितत्वाद्भिन्नत्र
त्युत्पत्तिः स्यात् विच्छिन्नमवर्णेनैव वर्णोपदेशकाले मात्रिसंज्ञानामनिष्पादात् अत्राकारस्य संवृतत्वादी दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्सवर्णभेदात्सवर्णसंज्ञा प्राप्नुयात् अप्र
सक्तान् अदेशे अकारादीन् च प्लुतयोर्ग्रहणं नप्राप्नोति विवृतत्वमकारस्योपदिश्यते विवृतत्वस्य प्रयोगेऽस्योपदेशो विवृतोपदेशस्तत्र गुणसन्निवेशत्वात्सात्
अकारोपदेशेपि समासः । प्रयोजनमस्य कुतमिति आकारग्रहणार्थत्वमिति विवृतोपदेशस्त्वाकारग्रहणार्थः सामान्यविशेषरूपेण निर्देशादाको
ग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादकारमात्रेऽपि तुल्यत्वं भवतीति अवोरसीप सवर्णग्रहणमिति येन यस्य विधानं दिक्सवर्णस्य
नेन सर्ववर्णानां स्येनेनकालेनेत्यर्थः किं च कारणमिति आकृतिप्रत्याख्याने तग्रहणं कत्र्यात्त्वमन्याख्यानादाकारस्यापत्त्वात्तनिमहद्वावा नेति
ग्रहणमिति भावः अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमितिप्रथमा कृता नेन कस्मात्कारणादित्यर्थः संपद्यते विवादेऽप्येतस्य विकार
णाश्रयस्य प्रयोगाभावात्स्याप्रयोग्यत्वात्त्वमेनात्रोपायमुपपाद्य हि तिप्रयोगाभावात् विभाषा गुणे स्त्रियामिति पञ्चमी विहिता विहायापि तद्विकारप्रसादस्य
मितिविभाषः प्रयत्नः अक्लिष्टे ये विग्रहणेनैकशास्त्रात्त्वान्वादेरोपापत्तिः अक्लिष्टे विभेदात्सदावादाह किमुच्यतइति वाक्यस्येति प्रयत्नाभिनिर्देशेन
नकारस्य प्रयत्नस्य प्रयोगस्य चालनेनपादिशः प्रतिहृयादिमाणवत्स्थानेनपरिच्छेदककिंचनापेक्षणात्तेको सव्यवहारस्य वाच्यत्वकालस्य यथा
नीहिः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणस्याकृतः एवमत्रापि मात्रादिरुपदेशोनिपपादिक्रियाकृतः । अयत्नामपि पदेशश्चाविहितः संपन्नाप्यादीनीति नियम्य

के॰ ई
१०

नाभेस्तथा मानतो वा स्वतात्कालस्य सत्वात् ॥ विहितनारीनां त्वात्स्वर्वर्णनिषपन्नानि यावत्परा ध्यंतालं कुमारी हन्नपक्षपथानमेरिकः नथाजपात्स्वेवस्तोतेकिं
स्वर्णीति किमत्यकारोरीचविहितोपदेशः कृतोवार्तिककारेणतुत्रमपयोनग्रहणं यथाकृतपचविहितोपदेशो वार्त्तिककारेणात्कृतं यानेनोपपत्तरिति
प्रश्नः तु एवमेवागात्परिहारो विविहितोच्चात्स्वनिनविनाश्च कृतेनानुमितिस्वस्तेष्वकोपदेशो प्रत्यासमेतसः तत्स्मात्पत्रात्सर्वोपदृष्टाविहितः अन्यथा
शास्त्रानेपष्याप्तिवचनमनर्थकंस्यात्स्वरूपस्य स्वाभावार्थं आविरनुपत्यरिति प्रयोगः स्त्राप्रवृत्तिनेहस्तमस्यापत्तिः स्यादिपत्ताप्रकमेनविरूपार्थः अनि
त्यमितिविहितोपदेशे सावर्ण्यांगवादकारेणकसस्यापह्नुपारस्वरूपाभावात्क्रमेणपतितलहरातिस्थः नेषदोषः उरीवाभावान्स्यान्नदृन्नितापकारदृश्यतो
प्युष्मत्स्वः नेवलोकरति मधुकृत्तानामत्तस्याप्यात्परपरिवविहितसाक्वारस्याभावात्तद्वहनएवमविप्रमन्नीतिपन्यापनिर्वर्तापिकेत कांस्वर्णीतिविहितो
परेशस्यत्वनकार्थानवाकनेयरातितावास्यश्यायासोनकुशिद्विदोपरस्यार्थः श्वाहीपृषद्विकेति अहोस्महे पृथक् पत्नस्त्रदकास्तान्भस्वहोपृषत्वः
तस्यभावरूतिमनोनारीत्वान्तवत्कृत्स्कारवलनिपुरार्थः तस्येति पदायमसलाहोर्विहितोकाशपरिस्थः नद्वापपत्न्यभेदात्नेपसहनस्याकारस्यग्रहणाभ
वास्कृत्यकार्यतनपारितिनिमित्तपेसर्वस्याकारस्पविहितलक्षर्तव्यस्रस्यार्थः तेनमाम्पतीसाहोरीवीरितिकृत्ति मजसंवेधाम्भकारागांणपत्तामात्मनि
त्स्युकारणमनाकारः नमत्वविहितत्वेयतिताप्यमानेसिर्वेयांतस्मनितानेमवतीतिकिमुप्यतेनस्यविहितोपदेशाविति एतत्मुहिपराकारसपदिनेवाक्रो
रस्येरमनुकरणोत्सदृक्तपदार्थेकोवाकारः नरेरमुच्यतरस्परोषः मरपवित्र अत्रहिककारोणविहितमग्रसाहारण्योविहितो निर्दिष्टः तेनवंसह   यम॰ १०
नस्याग्रहणेरकः सवर्णएतिवक्तव्ये ब्रहिदृपोनि पद्यणेकोपिविहितोमालितस्थापिद्यविष्ठामनारकारेपासद्भणोरिगुरु गेतरीति अकरस

कारोणविहितोनदीर्घस्यविहितस्यग्रहणारत्नापकमेतदित्यर्थः कृएवपत्वरति धात्वादः षः पदित्तुः नवाकारोविहितः पद्यतां नत्वर्किविद्वी स्वेनवक्तितल्लि
त्युच्यते अत्रापिविहितोपदेशः कर्तव्यइतिमन्दः चानीति प्रतिपदपाठस्याकृत्वात्स्यविहितोपदेशात्सित्ये नार्थस्याकारणविहितोपदेशः कार्यतयाची
पत्नरूपार्थः शालादिस्थइति अपृष्टत्वामानिपरिकार्यविहितलेः बहुपचोदनीयेधालादिस्थसाविषहितस्येवपठितस्यकार्याहेविहितस्यपत्तिपंयस्यथ
रोपहत्तविहितोच्चारणोमपत्यस्योरेवस्यात् विहितत्वमनित्तानेमपोसतृतेनप्राह् रोरीति अपनिविहितत्वपतिताने सहृतस्यकारस्यस्थानेसावर्णानेत्
हृतपोरेवदीर्घसुत्पोः अपेक्षात्स्यार्थः नेवलोकरति अससयपिसावर्णपरिग्रहकारस्यसंहृतस्यविहितोरीर्घसुतोमविष्यमः परपमनोरीर्घीपनित्यतो
प्र ॥ पिसुतादनुनारसाहितिभावः अनत्वेति अशस्वला दीर्घसुतो संकृतपोत्त्वाणसिस्यार्थः एवमपीति अपनिविहितत्वप्रतितानेसंहृतस्याकारस्य
तेहतावैवेकारोकारोमासुतः देन संहतात्पमस्याभेवसाप्रयोगेके दिविरीकारेकारेणः संहृतत्वस्याश्रयणामात् नवातहितिनिर्देशात्ति अकःसवर्णे
रीर्घरस्यरिरेअपेमेवाकारेणतुल्तत्पनिककारोदिनाविहितेनग्रहणमेतनत्वाणत्वात्सम्याहृतत्वमुत अससवाविसारेत्वकारस्यमनुणत्वात्तथाहृत
त्वनमात्रेनोस्यार्थः हति शास्त्रस्यसरिसमूहति नरप्रपतोनिर्दिशेतुत्यतिनिर्देशः एकतारस्कारस्येति एकेवाकारस्पकिः उराताशिरेप्रतिभासक
मानसधनिकृतः एकत्तेनारणीरिभेदस्यतिविंवप्रतिभासमेदवत् अकारस्पनिर्देशेनार्थतासिकारीनामप्येकत्वोपनीयं अनुवंवसंकदति एक
लेकारणस्थारीनांभेदाभावातरोरोदीर्घपारिस्थामोति किंपिरोति वोध्यन्तत्ववर्णोतिपत्निर्विधारकारोनोराहृतः ग्रहेनेति एकएवाकारोदिहृत्वाति

कौ° टी° ११ तुनिष्ठत्वाभावः संकेतवाहकत्वादिप्रकृतार्थः ॥ इत्यवदिति उपचारो भवद्राव्यः प्रथमेकेनवृत्तेनोरत्नाद्राणात्किंचित्संग्रहपरत्वेकोनकरोतितदैकमकारसंग्रमपर
नैकोनोद्याग्नेरित्यर्थः विविधेयोति वार्तिकस्यार्थः अत्रैकेशनाम्न्यनतन्त्रयथाभेदेनविषयोनिर्दिष्टः भाष्यकारस्यविरुद्धतानेनव्यक्तिमेराद्वीयाचनति
पारयति विविधेविषयपवति सर्वेशत्वमिति ग्रहणाशतवचः कार्याधात्वित्वादपकारकत्वात्मकर्मणिकदृशितिस्मानरूत्यर्थः ॥ अन्यत्कृवदिति शब्दस्वरूप
णि विशेषः समयाकेरत्तकनुत्से: पर्देमाष्यनैनेवसर्वानुरवेषुप्रक्तो कारः शब्दोनिर्दि‍ष्टं स्थानेनयोनेत्सतान्निधानात्प्रसक्तिप्रतिनानोग्रहणप्रसंगादित्स
ह्री नैवाप्रकृतेष्यपिप्रनेरस्येकवर्णकलापमेस्यर्थं पदेन इति विषयेणेतरस्याश्लोकवेनानाशब्दस्मन्नीयन्नं शब्दपदिलापपन्नवेवसंकेतः स्यात्स
कालेवतिचारियोविरस्थान् अयोऽवेनाणिनरूतमित्यपथासानतिनकुत्तेनाभूदितिनिपमार्थमेतत्स्यान्नतत्रनिपमाहुदेवैसीपत्तान् अथवेनिनन्न
मः सर्वेगुणवत्ताव्येरितिकिंतुप्रपाकोके रहसुंगोभवरहत्योभवेतिपद्मुणकोपदोव्यनेनद्रुणकत्स्यतत्रभवतिएवमिहाविपाध्यः प्रकृतिमोपरतुवेषविति
केविधीपनेनाप्तुनरनुवंधनिमित्तमेवकार्येसंपारयति आहत्रिसंज्ञानारिति पथाविकृतिपागेतपोरशासामिद्वेम्यः प्रथमोत्रमपोस्त्रिएरस्यासमत
रशमपथेनतथात्वेतनतोनिम्बलक्षणएवम्भवतीतितन्नप्रत्येविषयेकृतार्थनाहत्वमप्रोणेत्वलक्षणकार्यमितिमित्र उच्यते गोघपरस्तत्त्वाद्य
शद्धनिषेधात्रिमाराद्वत्रिभेदेनाविपेराष्ट्रपकार्यप्रवृत्तिः भवेदिति तिरिति सारावानत्रिभेदेपितुल्यमेकावृतंननिवर्त्ततइतिभावः पुनरपीति लोके श्री°
रत्नीभसंज्ञानोणमुत्वेनेगोणिनचवाध्यतस्यर्थः अपिसहत्वमिति विद्वेनकालापरसंकरत्वासहत्वरत्रिणान्मथपः संपत्नारस्यर्थः अथप: प्रहत्व ११

22

अपिसहत्वमितिकर्मधारयेसंपत्नारस्यसताहाद्विपि: संबंधः षष्ठी समासेनुसामर्थ्यलक्षणः संबंधः पद्यावात्सएवगतेभेजनोरतिभुतेर्वाद्यरोगे ॥ संभविचेत
एकमेवाकालमणपतस्थानकरणमित्यत्रर्थमित्यापत्तात्मर्थे (रुत्यर्थः ॥ एवंहिपाठ्ठनेखुविनवरोधेपुम्प्रयेनाकालसभेदेनतत्रसाध्यपति आह्याभाष्यमिति अत्र
एषभावेस्प्रभावः ततोग्राद्यणारिचुसार्थेविधानार्थीत्याठलक्षार्थेमृत् अथवाभोभावामहल्नतस्पभावइतिभावेयम्न् इहकालत्वारा भाष्यवचनानेभिन्ना
नारहेपथात्वसंहिताणो अरउरस्तारीनोकारस्यभावः इतीसवोदरवापः ॥ नकोणमकोकारयोर्व्यवधानात्एकत्वस्यनवथानेनरूपे पथाग्रुति
केवलाकारः तद्यार्थेतेतस्मादुदात्तादिगुणभेदात्तकालवशद्भनापाहृतानात्वमकालस्य प्रसमितानेवालादिसाम्यनिवेधनं पद्यपिशद्भवापिपृक्ता
शब्दवापोसि तथापिकालभवापत्वहित्यामिन: शद्रस्य: शद्रवाच्य परिष्वतिति कालवृद्गाभ्यांव्यंजकानामेवतुभौतंसवापोनवंप्यमितिस्मान्ति
स्कोटवादिनोभावः यथाशकृतिः पंकेद्रोपित्तत्याशुसचाणनरंतेभवति एवंसर्जनकधनिस्सिद्धिधानासंनिधानाभ्यांश्रुकालमीप्तुंत्वभावपत्तंमाद्रितस्यर्थ:
भातिस्कोटवारीअक्रिवादिनंपर्यंतसुंके अनित्यत्वमिति भवतानाभिताव्यवाप्युपगम्यते व्यक्तेर्वकत्वनित्यत्वप्रतिनानात्तेषोकत्वनित्यत्वेनापप
यनेतरःस्वराद्यवरात्नुसित्रिभेदेनभिन्नानात् नवोकसिवोरात्नत्वपोत्सागोनाहरामवंपकेख्यांतापरीयहारनित्यत्वप्रसंगात् तस्मान्भिन्ना एवानिसात्र
त्व कालः ॥ पतसमिताालनिवधनेनिनानिस्फोटपक्षोनव्यवस्थितः व्यक्तिस्फोटवादाह अकालपरीति आवोपचत्विपिति श्रोत्रोपलब्ध्यात्राकाशदेश
नेशद्भव्यसपारपति आकाशदेशवि शेषस्श्रोत्रलारिद्वियाणमनसद्दविपपामहृणात् श्रोत्रसमचति क्रियतात्पमस्माभावाराकाशदेशात्

23

कै० १ तत्त्वाच्छ्यापश्योपेतत्वं बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमिति सर्वस्वं स्वं प्रसारितायामव्यक्तिमनितसंस्कारपरंपराप्रभवापि याकांस्य बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमित्यर्थः अणपोपीणोति अप्युप
१२ तत्त्वेपणोघनि नेनाणिव्यक्तः तेषुनैरनुगतेनाप्यनेकत्वे शावस्थितत्वपुरुषोरीतिप्रियंतत्वविकत्वः गोरक्षाभाव आकारशरीरणो इति यथा वस्तुत्व
एकत्वेपि गुणगुणद्विरितंभेरत्र व्यवहारः एवमाकाशापापिस्पृशोपीत्यादिपरार्थवच्छेदेनभेदव्यवहाररित्यर्थः एवंव्यक्तिस्फोटपक्षेपि प्राकतेनाभिरो
चपसत्त्वाणोपदे आकृतिपदस्थानेति आकाशोत्ति सर्वत्रदेशेषुनिर्दिष्टपदे नोत्तापकन्यव्यक्तिनिर्देशः तत्रप्रसाहाश्यकाशजातेनिर्देशात्त्वस
स्वविषृतत्वशक्तिनानाशब्दास्तेनैवप्राप्यपदस्थापयतिविधानोत्तरेवजातिनिर्देशादस्तुवत्रिनिर्देशत्वेनाकारेणग्रहणागकाशपिपदे अग्रहण आविमक्ता
विपत्तुसपिनातिनिर्दिशेरीरीशब्दानामर्थानेसदृशस्य ग्रहणेनभवति अन्यथा प्रकृतेवाच्यापि त सुतसविशेषमनरक्षितापत्तिसुतस्यापद
णां तद्वेति सत्याकृतिपक्षेपत्राप्तिनतत्त्व अथवा वस्त्वभेवत तत्रयापेनाकृतिपक्षस्याप्तिताततोध्विपिनस्वपक्षे पिपनस्यार्थः तुजग
हणेपवेति अवस्थाप्रपाणीपक्षमाकृतिपक्षस्यपर्शपतिव्यक्तिपक्षेरोकसेवतकारणोतकतगणोत्पन्नदेवन्तनकाठेतिदृष्णोलकारणोमेन्तत
नत्वात्स्यापि लेकसेवेसवाता प्रियवचित्तलोपेनभवात अभित्वात्सरादेवनुसात दृष्टसामान्यादिति व्यक्तिनिर्देशोपिभेदपरामर्शोवलोक
वस्तेभेदव्यवहारोत्तीतिसिद्धविशेषव्यक्तिव्याप्तिशिखजुतासामंभवत्रुवामावश्यत सर्वथालोकव्यवहाराद्धेव्यवहाररित्यर्थः नत्वत्र आणीपानिति एष
आकारोपित्तः प्रकर्षः आकाशास्य प्रयोग ततोप्यसाधनाद्व्यर्थः अत्रप्रयोगमप्यापिकार्थोपदेशः कर्तव्यदरशोगत्याह पञ्चापीतितत्र १२

२४

२ अकारावस्थापाये वेशनासिद्धकृतेष्वस्थानेनतम्भवतिप्रशासिमरस्थानेकारोभविष्यति यत्रस्थेति अर्थागनेभवतिनिमित्तमनपेक्ष्य शब्दः अथोकृपि
मापत्तिवस्त्रप्रत्तेनसपरत्वाशशोरित्यादिः अकारस्वकारणोः सवर्णत्विद्धिरित्यस्यवानिकृकारवासत्वान्सरकारणोनाशितत्वास्त्वत्रकारोपदेशः
सतः अर्थवत्वाभावसुपत्रनापरत्वाशशः सतीसकाप्यतेगत्यादी नानुगवादिभिनिवर्तितत्वात्सकृत्त अतकप्रशृत्यथाश्रयपेणोवविनिष्ठ
कृत्तिरूपतकरादृष्यनिवर्तकः अथक्तिनानुकरणस्यजातिग्रहणस्वाभिव्यक्तिपक्षस्तत्रकिप्रमाणोशरेयाज्ञातिः सपवेनातनत्वर्वे मतुकार्य
प्रवृत्तकाणमसाधयति आप्यभावादिति अतकदृशोस्याप्यः कृतेत्वाभकुर्यादितिस्मताङकत्वान् अतिः सेत्रोधातुः ततोश्रोणादिकः कृतशि
ग्रिसंतपोपलक्षमापीतिकृत्वयस्यपः संतशिरिथति आदिशब्देनतद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ताश्यपियराः शाव्याच्छितायवश्यपोत्रव्या
इति सर्वशास्त्रयुसतिपक्षेकिमर्थवलस्थेणोतिचेत् हिरस्वयुक्तानोमेवाव्युत्पत्तिपक्षोप्यतीविज्ञापनापार्थवलस्थोपादानं अतकरणाशा
शानामव्युत्पन्नत्वान्नरर्थक अयस्याहेति पूर्वसूत्रेतनकशदृएवल्याप्यसाक्षिपेतत्वः न तुल्त्नकशद्दनिरस्यतीनुअनकशद्देसेवापमपञ्चो
लक्तिनत्वात्तत्वनकशद्दस्सुधनेप्रपत्नहीति अनकदृशोत्राप्यशात्तनात्तद्वत्वल्त्नकशद्दस्पनिवर्तकः अफिअफिदुरस्येतोत्वनत्वाप्यता
३ विनिकथल्फिरल्फिदुरस्येतपोनित्वतोसातानिवितिभावः एवोपीति उणादयोनत्रत्नपिसेनावृत्याण्यनाविनिभावः अनिभहन्निरितिस्व
तैःमकतितेनमहविनितरार्थः नागनीति अथत्वविपरतानाप्रत्ययतेनराश्रवस्यरूपाक्रियागुणोबाध्यायोप्यतरतिभावः अन्यथाकृतेति अत्युसदि

२५

कै॰ ३
१२

पक्षाश्रयणेनाक्षेपोपरिहारः कृतः वार्त्तिककारः कार्यप्रतिपत्त्याश्रयणेनासाधवोऽसमर्थेनैव निर्देश इति व्यर्थं वाक्यभेदं दर्शयति परार्थं तावेतन्नि
पुनर्गोकृष्टिरेगतनार्थत्वेऽस्यायाः अतनेनुपिपर्यः भिन्नसूत्रमीतेनेतनदुतिति निभावः पक्षतो भो ऐति महार्थस्य पदेनकारणानिस्य
र्थः जातिपदेनुप्रसंख्याने मेधस्यापीत्यर्थः अनुमस्यसंतानापदानि पिपासुपर्यायानाः शिवपुत्राः स्वसंज्ञाः कर्त्तव्याः अयोजनेन प्रभविताति
ककारः मन्यावेन अनुकरणमिति अनुकार्यमस्य इत्यादेः तुकारणे पिपृच्छेदेमनमने नुप्रपानानुकरणावस्त भाष्यकारस्तुनकारणार्थत्वे समर्थ
पुनर्विसमरति अथानुकार्यस्य रो पे णानुकरणस्य दृष्टत्वे विदितकारणद्वित्वमांसत्वं प्रतिषिद्धावयणा आर्थमी भवतिनत्वतन्मानेनस्वमोस्वर्मपो
अयज्ञेति नियम्यते सुप्पानारोनुनत्वाएवक्रियापान्तस्थानात्सारस्याभावान्नानुकरणत्वे रागादीनांमान्नेसा लौकिकत्वमुच्यते भावाद
निमरति स्वप्नावितेसर्वत्रपानि अत्रलेनहिचित्रेनाकार्यक्रियते भाष्ययुणाकेवरति लोकप्रयोगे प्रकाशनस्यार्थः अकार्यस्य प्रकार्थक्रिय
ते तत्रत्वनकशेपिपरानमकार्थत्वमेतेनरापशरः यादानुकार्यस्यापप्रतिरहाशाङ्गुवार्थभेदात् अल्गोणपारिवत् अपशरदृशे
वेति स्वपारिशेष्यार्थोपवंशवाया: अपभिति अमाधोनुकरणमितेनतरपयतातिं भवेदिति अथोगात्वसेरमनुकरणं अपोगे चदृर्जना
सिद्धमिति नागानिभावः प्रकृतिवदिति नत्रपथ्याकुपेलेतस्यासिद्धत्वाद्रकारद्वारेण द्वकारस्याप्युपकार्याननुकरणस्यापीत्यर्थः हिमितप राम॰
वेतुपर्वलिनिकेनविरुक्तेद्विपर्वेलिसमनुकरणं एतच्चक्रियामाभ्वमापनभिधानासिद्धं तनभवति एवमप्रेरसनुकरणं अर्थानभिधानात्रद्विवचनात्र १२

२६

नत्र गमरसनृत्यादिश्यायपरानुकरणं नराकर्षप्रकृतिवद्भावः पुनर्गाहरितरतिद्वकोपरलोपणादेशकारणादिसंज्ञानत्वाराद्वेधातत्वेवसस्कारस्यात्
कार्यपस्त्रमीयतेनतत्वरनकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः नवापशरुरतिनिसिद्धं नवारी प्रकरणाद्विशान्तेश्यामकृतानाशीपनेशाल्वतिचेत्थर्नेवको
र्यस्यानिरिष्यते अपशरस्यनशान्द्रीयायप्रकृतिः अनुपरिषत्वानत्वापशरस्त्वेशाश्रीपेकार्यत्वाविनरतिरेत्थुशाकावनहिमाज्ञोपसाक्षुत्वा निरे शेप्रक्रियाप
न॰ एवंभाष्यकारेणशक्तितानुकरणार्थत्वेन्वकारोपदेशस्यव्याप्तिं प्रकारेण विकृतस्येति अकारौ कुर्भागमुत्वलेकेनेरुपरूपकाकारनिमस्यभिता
नादिनिभावः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति रामरुकवेतिस्थानमत्वहारः षष्ठीनिर्दिष्टः नत्वंत्रिलोपाभावः पथ्येकपोतेभ्यस्त्राविक्रमकाम्यः षष्ठ्यानिर्दिष्टः
किंतुपकरस्यनयत्वंनम्याग्नेस्याद्धरीति अत्रचेति षष्ठीनिर्दिष्टस्येनिलोपेरुने नकारांतस्येति नवाण्नमनश्रारःकारे दीर्घेनकारांतोभवतिरेवेषु
र्थेद्विवेनपञ्चवणितिभावः आरव्नतर्द्वतेनोस्यापातिक्रियमिति नियमेतोनत्वप्रतेनप्रकारस्वेत्वान्नन्तुवर्वेकरूपारोवकाः गवानरवानितिसमासः निसपा
गवतोपादन्तपवद्भवी द्विर्वेकनोपुणोरामिति रूपस्येति तेनद्रदस्येत्वावनःसूनतिषेधोनदीर्घस्य वार्त्तिककारस्यतत्त्वकारमसाध्याननिष्प्रयोजनमिस्या
हमेचेति एचोरू ऐच्योच॥ ॥इदंविचार्यनरुचिं न्यायनयमसंस्यहापदेशेविचार्यतेत्यर्थः नत्रोपरिश्यापितिरायामतस्थतापथर्मिक्रियापनि
श्रीपतेनयाथिवुषोपरान्हरोमतलव्यामापारिनादिवारक्रियापांकमभावमनुभवति यथापञ्चस्योबावदीनिसमाजतर्दिने कस्याचेति कार्येकोवि
वाधरतिमयनःगपोपदेशात्सेरिति यथस्युपदेशत्वचाणांनयापितपोपदेशेफजंवेरतितनकारोच्चारणांकर्तव्यमित्यर्थः संध्यक्षरणीस्यचर्यास्वीचा

२८

कौ॰ पैसंज्ञासंबंधीयमानायपदत्वात् शुरादिस्थितिः प्लुतसंज्ञामन्युपगम्यान्यकार्याणिनसिध्यंती दुष्यतेप्लुतस्यचयाचोतीतिदर्शयितुमाह प्लुतसंज्ञावेति स्मिजनुस्वारः
२५ प्लुतसंज्ञाविधीयतेतदपदेशेप्राप्तस्वराणामुदात्तादिस्वराभावः सर्वे तुनोविधीयमानस्वकार्यकरणाधिकारद्वारेणस्वरस्यासात् स्वरपदादिति स्वरविहितस्य
रत्नेणकार्येकाप्राप्तोमात्रिकयोर्ह्रस्वदीर्घकारयोःकायेयोर्ग्रहणस्यस्यात्प्लुतसंज्ञास्याद्विधानंस्वादिरितिस्वरसकलेष्मतदपदेप्लुतपोग्रहणानन्मास्याव अरुवेति सूत्रो
ऽपवित्तनकदिशिष्टेविशेषणस्यार्थः स्वरपदेस्वरुद्धत्येवकर्मानपदस्वेस्वेच्छति ऐचोर्विशिष्टस्यावर्णांतास्मेवविशिष्टस्यावर्णावेद्देकारादीकारोननभवतः ऐचौवेति
चइमानावर्णोस्यादइमाने चर्णोवर्णोयार्थप्रमाणसमसप्रदेशोमसंज्ञायामवदितीकार्येकारावेवभविष्यतः इरुमेरुइति अवर्देकारादीकारोनभवतः नन्वता
लव्यस्कारः श्रोष्ठ्यौकारइतितमोः स्थानस्कार्येकारावेवभविष्यतः सावेवेति नाप्याप्लुपरिष्टाप्प्रारीर्घप्लुतपोरपिग्रहणंसिद्धमितिभावः गुणसंज्ञा
यानुरीर्घविवेकारौकारौनिर्दिष्टौ प्लुतावृति स्थानस्यारस्यासाम्यपाप्याकारस्यार्थस्कारप्रदेशौकारंस्वनिरवधि पार्थरक्षितिति गीतिस्यातयोश्चारणमित्य
र्थः सांतर्यतरति श्रम्यस्यामेभवादिरमनत्रनासिप्लुतस्वविषयेमान्तरति श्रमिकरति मध्यमयोरितिस्थिशेषतकि मर्थप्रच्यतेरतिनेवाकोरसीसन्ताउरस्त
र्थंतस्यान्तर्लक्षतिः पूर्वदत्पार्थ्यसंवेतन्तात्तान्तर्नतरतिविद्वमितिसर्वस्थेभविष्यति श्रथवेति विधिनियमतंभवेविधिर्व्यवलीयानितिविधेर्वदीप
स्वान्नियमेनभवति इत्तएवदीर्घत्स्याप्लुतमिसारोमाभूदिति नपरिति नपरंसंतिसस्तुनिगुणवद्विमेतरस्यार्थः नारपीति तेनन्याघाप्यपणादेकासे एव
वृत्वाद्विशिष्टतादेकशेषायपणाद्वनिकार्थाभिधानमितिभावः वद्धीद्विवादीचोरपति किंरकारति समासद्वपकारोनस्यस्मात् स्वयकिंतकारति तवके २५

25

वृत्तवृद्धीरिद्विवादिनौतिः अपोतनंतपरलं स्वरकारस्यानन्तरत्वानभिन्नकालानांग्रहणप्रसंगात्प्रायानंतावश्येत्कालानवस्यार्थनस्यभवात स्वधनस्यासंदेहार्थमापुस्
प्लुतार्थोतत्काराः एवंमपरस्कारस्यार्थः निव्यतितिमिस्वभावेत्यासंनिरोधः मन्त्रिहिंतिरितिमपरपदग्रहणंतोदितविद्रूमात्रत्तरिदव्यप्लुप्पापिविनतोरित्वाश्रयणं
नपरस्यान्यातेनपाकसेन्रदस्कारस्वलंश्रुत्नोनिर्दिश्यतेनेनवतत्कालस्यग्रहस्कोरस्कारस्यत्कंतरस्वरकागम्भूपणभिन्नत्वादिप्लुरोधःपरिहृतः तपाह स्वकारस्या
मिकोवकारस्यानिकोवारकारोवर्धविवृत्तिः कन्तर्हिस्कारति वर्णितस्यमानाक्तपरति श्राकारादिष्वकारादिस्महत्वाश्रवणान् उत्काद्यस्कारायोफर
कारस्यगायवपवेसेश्रतोधकारोकारोकारसदृशाः तन्त्रकेवलवर्णाकार्यमवपवेप्रमवतिनिचेतितिवाः हृस्वप्लुतपाश्रयति नन्वादौयोसंस्मिति श्रवपदात्
पतिं श्ररउणादेदुग्णादिति तत्रसप्लुतपपरनिर्देशात्रतिहिता श्रणवपवानांतापकतादेनादिसतानसेमंतेश्रवपदपरेचनिर्देशमप्लुतापोनसंज्ञाभाकुपपाद्यप
रेसारावनक्तसहस्योदुःदेशोत्तवारिवना त्रिर्दिशेष्पकारोःस्यकत्वाभावात्मेननिर्दिशोद्वलादिरितातान्नप्रतिपदनारनिरुध्यश्चेसारात्रकक्रएवपणादेशः पवनेर्तन्नाश
स्याणवेन्नादिसतापाप्लुपारस्प्लुपरापारेशश्चपिनातीपकलादस्वपवादिववर्तपतिएवंस्थितेश्रमरेहस्सारोपवावपवकार्यस्यासामोतिसप्लुरापकार्यंच
नत्वातंगस्वातमाप्लुसोचोरितलात्प्तस्यत्स्वात्स्वरवाचावपवकार्यमन्नतः श्रवपवावणनिर्वर्कलाकृमप्लुरापावामसमप्लुरापकार्यचबहिंगो श्रपादीनां
न लवकाशः श्रमश्वापादीतिनवत्रापिपणादेशोवपवस्पश्चानोतिक्लमाप्लुतद्विवामश्लु पवारादितिवापणाएवापारपोवावकाराःस्युः नत्रपव्यादंधीर्हस्व
रविधिरष्टरकाराःसवर्णदीर्घतंप्रतिपद्यतेप्लुमकारस्योविशत्रिपोक्तसप्लुहांएवाहऐचोविवत्ताश्चपवानांपाद्यामेनानिर्दिशादिसंवंपस्प्लुपसकारांकारवीनपप

26

कै॰ ३ स्मृतं। दसानीमग्रहणपक्षाद्यं कारीजमनुपपन्नमते आभ्यंतरश्चेति लिंगेहिन्त्लाद्रस्वपत्नानां समस्तापकार्यपाता तं आन्तरकार्यपाश्रपोनकृत्वाद्य। सिंहवत्ताअंतरपोमाह
१५ लीना। साहृत्यमांत्रेणनत्कार्यभवतेनादिसर्थः समानाताविति समानस्येजेनरशीनार्यनिर्देशस्यकृतौ। पेषीनेतेरशासमानार्यते समानातेनसमानकार्यमात्रीतीरार्थः
चासिद्धत्वाच्चेति चासिद्धवद्यताभाद्रिस्सनेनेन पञ्चहीति नन्वसमिकिंक्रेत्स्याकाराच्च्यस्याकायमन्तोपेक्षणेत्वयोरकारपो: पारुणस्यवाद्गुणस्येतरदात्वानछंदो गाधकस
चानो धातो। लिसाकारलोपप्रसंगः नेपुरोषुः सन्निपातपरिभाषयालोपेनभविष्यतिवकारश्चाश्रित्यग्रहः कृतोलोपस्तानिमित्तंरीर्वतेनकृष्यपेतिनपातनाद्व
ति एकवर्णवदिति अपपदसंख्याप्यपेताप्यकृत्स्नायकृत्नादनिमित्तंकार्यमानोनात्येकवर्णवदितिस्त्रियेशः किपते गोनोधरणात्तपकमिति सामान्येनता
एकवर्णत्वमवायपकार्यभावसेत्स्यग्रहीत्यादावेकः परोनादित्सायपिनभवति नाप्यपसकोस्ति अपवर्णोज्यपदस्कंभेदः तेनात्यपदस्तस्याभिन्नवृद्धिविषय
येकत्वात्वनदानन्यायाद्यपसमुदायस्यपोवपवत्नसिंमत्सिद्धिः पृथग्भूतवर्णविधिर्नभवतीत्यर्थः अप्यपशब्दस्यैवपदस्येतिव्याख्यानेपवृत्तेः अप्यपस्तके
पसमुदायस्यपोवपवत्नस्येत्यर्थः नहिंसमुदायमात्रेणकार्याणिक्रियंते अपितुपदमर्थवदृश्यत्तितत्त्वेवेत्यर्थः मापानपोकृत्वार्तिनिषेधस्यमिव्यर्थमिव
नेनेतत्तनत्द्धितस्यात्ताद्नसंभवात पञ्चरहीति माप्रिवेनीशस्वार्थोवाचकः मात्रवर्णोत्याद्युपवर्तेतेतत्तप्रमनस्थारहत्तेस्याधेसमरशका यानीतिवृद्धेभ
वात्नतसाध्याधानं अंतभवरति अर्द्धचतुर्दशाहितिरिरितिभावः पञ्चानहीति अस्पममाणात्साध्यात्सभवहतिभावः अव्ययशक्तामिति अपयक्तस्या रम॰
भवेनेत्यर्थः। मवनहीति वेषोरस्पमफुटोकारतिमाभोति विष्ठतत्वादिति अकारस्यकिठतोपदेशादरस्यकर्णसंविवर्त्तितःपराद्विहतमामिति नत्रपन्न १५

भेदारसावर्णस्यकारेणासंध्यक्षराणपद्यसग्रहणंनास्तीत्यर्थः। नुरेवमाकाणारिस्यस्यावपलस्पभेदेनाग्रहणारप्रहणंसंध्यक्षराणस्यसावर्णपंत अकार
स्यानुकीपेरनपविभाषारहरप्रत्तरतिऊरिसिद्धिः अथेवेति नासिंहत्वदृष्टांता लात्मा रश्वाचअसमितामा नत्वासिद्धाश्रग्रपत्वानांवृणीनाम
पुरापत्रासिसत्वं समरापवावोपक्रियीतत्ववर्णानोनमालिकीश्रीजिवशात्वअपवर्तस्थावाश्रपेणमहला अत्रीतोवेति सामान्येनावर्णपदोनिव
र्त्तनेतत्स्नातिविसभात्मपेत्तत्वात्रिपमस्य अविभक्तिकरति नन्वअकारनिर्देशसामर्थ्यान्नविभागंपरिकल्प्यादेशोविधीयते स्फोटमात्रमिति
लतिस्फोरस्यार्थः ननस्वात्नर्थनानंतरर्थेनरफत्वकारस्याक्तिंपपर्थसहामान्यस्यान्यादेशभावेनाश्रीयते पञ्चरीति रेफाइक्रीरतिसमानाधिकरण
पंचम्या अहरूयवापरति अकारेणपयारीर्घोपत्यमेएवहकाराभागेपीतिभावः। चसिद्धमीति॰ नपामाराफुटप्रतिभासाविषयत्वात्सभिन्न
क्रिहेतुत्वाभावाद्वेतिभावः। ऐनेरवेति आकारस्यपोफ्रकारादिविः प्रसापितत्वादा तत्प्रमाणापिकाभक्तित्वनपसात्पानवमसापिकेनिनिषेध
ननिवत्सैने गुणेवेति ऐकारोगुहःनत्परीतिसिद्धं तत्त्वस्पापाश्रयणाच्छेरोपिस्थानेतुतोभवतिरेश्वरेत्रेति किपतेभासरेवेति अवर्ष
कर्त्तव्यतारूपमिति अपदुक्तेविभाषापोविहत्ततरत्वात्तसपत्वभेदादिकारो काराभ्यांग्रहणारत्वाभावात तुपरूपरूपति तुपरूपाद्यपदत्वात्त
पिभातुस्यरूपः तस्मिकवर्णस्वपदैवपदेसिद्धान्तत्वणोहृत्यरूपसाकाश्रात्तराणात्तपुश्रातेमेकत्वतानमितिशिघ्रमाचाः चनायेति साऊनासिक
पिठतनासिकोद्यात्रत्रवर्णाविसर्थः। हपवारर एवंस्विति एवंपरोत्राणाक्रियाभेदादेकस्येयहकारस्पथवपाण्यपदेशः। डाकेड़ारीति इकारपाम

वै॰
१६

कास्याभावात्प्रयोगोत्पत्तिमनेनत ऊनेचेतिसूत्रात्स्वमपिनप्राप्नोतीतिवक्तव्यं भोः हलीतिरोर्थवत्वं परिकिंचिदिति प्रयोजनमत्रो हिवर्णानामुपदेशो
नसम्भवमितिपदार्थः इत्यपि अप्रत्याहारेपयप्रयोजनमस्याहारग्रहणात् ग्रहणमिति एकारोत्रमाप्नोतिकम्प्रत्याहारग्रहणमिति प्रत्युदाहरति द्विवेच
नेकानेनत्याद्विहलादौ इतिरेफलोपोनास्ति इलोपपात्रिति लोपकृत्पात्तिकरणेपुरे रेफः इष्यलक्षणमस्त्येव। ऊर्ध्वंरेवेति अत्रनासिकेनेवपरस्व
र्णेनभाव्यमितिनियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति नस्यासिद्धत्वाद्रौ इतिरेफलोपोनास्ति रेफोप्यणमिति अत्रनासिकपरसवर्णविधानेहिस्थानेनतमप्रसि
भावोपस्थानादेशाभावः नहिरेफस्यणकारोन्तरतमः नाप्यन्तरतमोरेफः नैवोरहीतिविति हकारवद्धोपिनकार्यमित्यर्थः नैवैकवाक्यतायांसामान्यविधे
यविधेयोलौकिक्यव्यवहारेणरेवरा सार्थसंवेधपनितानान्तसामान्यविधेर्विशेषविधिर्नोवकः प्रत्यत्तत्त्वविशेषविधिः सामान्यविधिस्तत्तुमेपरत्तिफलस्य
पिनमिमित्तत्वेनबाध्यतेरस्युरकारोनुस्थानिनेनमिमित्तमिकंतस्मारित्सुत्राभ्यासारेतोपकारत्ववौ ध्यनेत्तस्थियपेताणाहावाध्यबाधकभाव
सकविरपेत्तानांनिपयात्विशेषपत्तीतिरीवेत्तद्विर्वचनयोः इत्यत्र विधानादेशासाबुत्वेस्यानप्रसाहात्प्रतिवदंत्वकार्यनप्राप्नोतीतिकिंपृच्छतीति ने शि॰
त्स्वरूपमत्रः कथंरति प्रत्ययनिमित्तप्रश्नः अप्रकारस्यैवहेतुकथनमनुपरिष्यात्स्वतिस्वपुत्राः प्रसाहास्त्वेणनपाठनावादस्यैववहारस्य
र्थः अप्रदेशोद्विविधः पादोपदहणकशास्त्रेणप्रसाधनेनच इद्विविशेषैपधानालीत्यर्थः चशब्दहितोपत्तोऽनुपदिष्टात्मनोयुक्तारस्यर्थं कश्चित्तुचशब्दो राम॰
नयपाने कार्यमिति शर्पपाठेऽनुत्वविति इलानत्र कशीतिनस्त्वतिसिध्यति उपक्षानीपादेशितापरिद्विर्वचनेपरत्वेनमत्वमसिद्धमथापिरत्वेनासिद्धे १६

३२

यप्रद्धित्वनिमत्तयोविशिष्टयत्तीतिप्राप्नोति विधानमादिति द्विर्वचनंकथंनिपातनत्वाहाक्ययोयोनुमीयते अमिद्धत्वकरणेलोपवुनाप्नुत्सिपयो उभेदनित्य
नेत्याहतेरस्कापसिद्धिर्वचननिषेधः कर्तव्योनत्वद्विर्वचनमितिपूर्वेचासिद्धौपम द्विर्वचनप्रसङ्गाभावत्यासिद्धत्वादिर्हिद्विर्वचनसिद्धिः अथापिनत्वा
त्यवेशान्नमानेनिपातनमेवप्रतिपादकंनत्वाधिकाप्रयोगविधिरेणाभावस्थानेद्विर्वचनेनेरस्कापसिद्धिर्भवतीति चकृत्विषयपरमिति त्रिभिर्विषयप्रदमान
भिस्यर्थः चाश्रयमिति अत्रदीपशत्रोत्रमवापमवलेसिद्धेतुमप्रहृतानिपुणार्थं उभयोपागतात् नैवैपयाग्रहारम्यत्वमासत्वमिति अविशेषणेनि प्रयोजनवि
तेषुमनयेत्त्वमकत्वप्रयोगोनेरैशनपूर्वपत्रपरेशप्रयोगनत्वासिद्धित्वकर्तृतोपरेशः कार्यरस्यर्थः उत्रकरति अपवादीपपत्वानेकानेनेसंयोगांतस्यपात्तस्यासिद्ध
त्वात्संयोगाभावात्पुत्वाभावात्रत्युनोनस्यात्त महोतक्रेनेति शर्देत्वासिद्धौपत्स्थानिवदिति निषेधः अचः परस्मिन्नित्याधिक्यस्य नत्वस्थानिवदादेशाद
त्वस्य इत्यनीमस्यरेपिनाणानंत्वस्यविचार्यते किंपुनरिति पत्वस्वपित्रितंवर्णविभक्तु रापत्यनुत्वस्नितानेविधानप्रमपोज्जने वर्णस्यपरति एकस्यवर्णं
स्याप्यणमेशुणापणमोत्वसपः एककारस्येति नस्येवात्त्वपत्तिकारवत्तुविधनेपि वृत्तापरत्निभावः वर्णोत्तु पत्वोचेति अर्थोनाव्यापसत्यक्तो
र्थोत्नयपनतरत्निविवक्षितेन उनात्वर्थविगप्तमाववपात्रमनेनाकृमितिमत्त्वाप्रक्षेति किंतर्हीति नपाद्योपरतिपाघनापेत्तपामकर्षस्थाणेष्वनेपध्यानिकिं
चिरपेनत्वकोनीत्सुकेकत्त्विराहमत्ताभपेक्षोतीति एवंतर्हीति प्रकृतोर्थोनाघ्यनेयर्थोतोत्वाम्यनेतस्यर्थः नप्याधेरति वर्णस्यपंग्रातिवर्णितानाप्र
र्थेवत्वमसिद्धमितिकथनत्वेतिवर्णाः पाप्पृश्यतेस्यत्वाहासार्थरतिपकतोर्थेरस्यर्थः उभूपुत्वरति गतार्थत्वादप्रयोगात्वद्धिनोपप्तुत्वस्यलोपे

३३

कै० वृ
१२

भिधीयते स्मृत्यर्हि त्र्युत्तरत्वमस्येति विग्रहः नचशाणीपाणयंनास्यमुखं भवतीति विशिष्टापवर्तनिः उद्गशरः सारस्याम्बुरुं विति नहि एवमित्थायार्थमाने
त्रिप्रथार्धव्ययेन युक्तेनोद्धेो व्यते गार्थमानमित्यर्थः अकोपादीनीति अचर्तनिर्दिमकैनेनच निमतो पूर्वे वाचयवानांनानिपरिकमेना यवजीनैतदेवचतनम्
रापस्याविनत्वतरैर्भत्नानाविभक्तैर्तु कालव्यितम्यं समासग्रहणेन चतुरस्य नानीयस्यमुखमावयवसमुरापसमानि परिकलेनानिहापेन लक्षितस्समुराय
मात्रस्यपेनेवार्थेन समुरापस्यार्थवत्वंतेनेवतरस्यपर्वनामपीति विभक्त्युर्यक्तिसंक्षेप घृते अत्रपाहिमास्माह केवलानस्येति हृतत्वस्येत्र कल्ये विभक्त्याधीयम्
नेतदेव कमिति कैवविभक्तिकस्यद्यते पध्यावस्वरोस्वारपकेनैवपरीपेन रूपमर्थपव्ययं निमात्रोस्यप्रमानासमुरापारेवैतजेणनवीतस्यासिद्धगुस्यद्यते
समुरापादिर्वचनवत्वेपरसंतानसमुरापापेस्येवभवतिनस्यसेकपस्यात्स्यपविधिसिनवत्रैनारस्मृतेनलात अनर्थकालिति थानास्थ्यितिीक्कावर्णः
पसीकिंमेनेत्यनस्याणात्वविशेषः यामेति किमिरर्थमिसमासग्रहणं कपास्नः समासेनकृतेनैवचीप्यायोस्नरति द्विर्वचनंनभवति वर्णग्रहणस्ये
ति पञ्चकं वर्णग्रहणस्येवार्थान्यनापना दूर्णनुपनद्वोचानर्थकत्वेतिनिस्मानैकोतिकलमुद्धाव्यते उभयमित्याहेति पञ्चान्यपपर्णिनोकाभ्यांश्वर्थवन्ना
नामनेकत्वपदिन्तेनैवासात्रुप्रैनस्यानमवेत्येत्यर्थः संख्यातानणीति तदुक्तंनत्यसम्प्रवृत्तानामप्युपोर्थसविद्यते तेनोर्थनावोविलं संख्यातमेवगम्य
न्नाकै कमपार्थीति इष्टासुनर्थेनागुणेनगुणिनोर्थवत्वासुणावत्यागत्वेति मात्रार्थविति आचामेयवत्वाद्धर्मविषिकृपस्थितिपापनकृतः अथयान
लादिमि पञ्चानापञ्चानस्मविधेयपञ्चानमिवकार्यणापेनकमितिपरार्थोनामन्वेप्यानामवृत्तेतानवर्तनात्प्रतिपर्व्यः सीनीति सीलेमवोर्थीनमवा शप॰ १२

नहृर्विकायहत्तिः यथालोकेत्वायोगेः सहचायणाः पोस्वनेकविपेः सहतत्त्विमारकीपएवमिहापिवर्णा आचार्येणनिर्दिष्टा इत्यर्थः लोपस्येतिपरत्वाचित्यत्वाच्च
ख्यादित्येनमहेनेनाचुमनाविधानकालेः पुनेश्यानालोपानसनिधानात्स्वसंतानपवर्तेनेत्रसंवधास्युत्स्याणमवमेतिरत्नसेत्ताप्रमिनिपदृवकार्यमसंतनस्वमेतिप
र्यसिलमानलनेकिंचितकोर्पश्मिपघेने ऊकालोगिति मिहृत्वनेपोगविभोगेनकालनिवेचोपायत्वहिल्मण्यानुत्वनिपमते नतोनवेधानाबुकाजस्माभावारणमी
वः एवमपीति ककाराकुनेत्रपरेशात्रभाविकस्याचूलेमन्तते अत्रचपपप्यपपीड्योगिकाहयेनेकत्वोनववर्णारहयेनैकाज्ञानानिर्धमनेरुतिनयापिपर्वमेत
मात्राकालोत्रपमनेनचमात्रिकं स्नानपलीस्कनात्स्मृतीद्वेनोकः अथकिमर्थमिति अनुरिस्मनार्थेपतिकमात्राकतेनंदरतिद्विगनः रुणग्रहणेनयहणार्थत्वे
नप्यानोत्राववरणकत्नेप्युपरेशःगोर्द्धिसारोपद्दस्योपयात्यानरति अत्रचभेदरति ऋतिकृतोस्येवभेदः तुल्यनानुदुलेतु अरेतरीति रूपकत्नमप
विचारेति आचार्योपरेशपारंपर्योनुतापते अनुवर्तनेनविभावेति तस्मातत्रिवांननसंपोगस्यरणाय अणुदितिणत्वाणमस्याराहुः कृतः नचकारेणी
जिद्यिते जगात्रेरेह्रोपवर्तीति किंपस्मासत्रिएद्योपनेस्युपत्यात्रिविनिसेदः ब्रह्मिकेपारति चचुलोपानस्पानलेविद्वविकतेष्मनेष्वरसाणासिद्ध
लारनिककोपानोहृकाणः मथानीकसारोरफः चौबाहुः नमनरस्वयोगविभागेनकंवारी नानसिद्वत्वाभवानेवचकोनेपृहकारोनामभावात यदि
परेनारति अत्रोभुणी पटोरस्याचापाग्रहणमस्पपोननेवस्ते तरसवृकोगीन्यच्हलिसर्वेपामितिलोपापाभूदिति तु लकारपथ्यानेन्हिपरानारति ३
याने अथरस्यपिपपुरात्तेनावायवानुनात्रिकेनभवितनमनवुहस्वरस्यकंनह्रिपरेनाशानिकार्यभावानरत्यर्थः अत्रोपशस्यपोति हलोहिनभाव्यमि

प

कै० १ सपग्रहणसामर्थ्यात्स्रंतरोतिनिश्चितं तन्नत्वसेवर्थ्यानीति ज्ञिपिकृतेस्तसस्त्वमात्वस्य रति शि विविदि लोपे कृतेस्तत्वपते विशिष्य तत्त्व गुणभवतिकिपितुको ज्ञनेको विविध
१८ शिनस्याभ्यनेरिति स्यानिवत्वनिषेधात्समसारग्रामकं गोलोपो व्याख्यनीति लोपस्य संग्रहस्य विचितु स्यानिवत्ससमासत्वतुभिमिनोवलोपो न भवति ॥ इतिसर्वं यानिसु
नेनतुलोपे क्रियमाणे पूर्वस्त्रासिद्धेस्याज्ञिवरिति स्यानिवत्वनिषेधान्नवलोपः प्राप्नोत्यग्रहणसुरसानिवर्त्यते ॥ यत्र्वोरीति यथेद्यं वृ चेकिकृतेनगणमे
भ्यासस्य कृतेऽलि सिपि शवलुक्त्रिगुणेण लसिवलोपश्च भवनस्त्रं कृतलोपरीविशेषणं दहापिनद्वीति यासुग्रहणेनदिष्टिञ्जोनाव्यतोवरपालेनि
वर्तितं धातोरुकणालेरासन्नसत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः ॥ उद्यापीति तस्मात्ततु ग्रहणस्य सम्यगेन्यतत्वात्तत्तापकत्वमित्यर्थः ॥ तव रिति ॥ यवीरुतनरिति रु
सप्रकार कारेवभ्यासाद्धकारोना शरिसेवमर्थेतस्य रलेक्क्रिपतेस्य रिवर्द्धीणकारोण प्रसासाग्रहणं सा इकारेणन शान्त ठिनकाल स्पृतादकरवत्न भवतीतिनरकारेने
वस्थानीन प्रारेशुः ॥ यत्कत्नीति किंत पूर्वलेनकृतेचनन्तनापकं पोणाण ग्रहणस्य ॥ अईवतत्वरी ॥ अईस्वनवा ॥ चतुर्थीद्विभावात्तन्नाईति किंपुनरिति
वर्णान्तन्निर्वर्णोच्छेदः वर्णान्तरमत्वबन्धः किंनक्रियत इत्यर्थः ॥ आख्यान्नवरिति ॥ सापाद्यागमाद्यारस्यक्रियाउत्सापाणिष्वित्यर्थः ॥ ॥ इति मक्ष ॥ ॥ न
रुकोरीति रुकारस्य पद्रायस्य नत्वेगमा भावमितितस्याभावः ॥ उभयेऽभ्रकारः संयोगान्तस्येति लुप्ततेरतितसाप्यभावः ॥ केनुनावरिति उद्देशात्तेस्याप्यांश
स्यासामान्यापथ्यासंलक्षणयोगेण सामान्यमग्नमीयतेतस्यप्रवर्तनेनास्यस्यार्थः ॥ किमिवरिति अनुकरणमात्रप्रयतित्य व्यवहाराणोवावर्णस्याख्यतास्य ॥ रण
रुनिवोक्ततायरलः ॥ यत्ततीक्ष्णा मिति कियाण शेषे निरसार्थसरवकरतिनरसुतिनवहिप ॥ तानेवविनापार्थकस्य नन्नरसस्यन्नतत्त्ववृत्तानुपात्यर्थेतानिस ॥ १८

कै० १ स्ववहारनिसनपात्रवर्णपरत्वस्य स्फोटायतं निसत्वं नातिस्फोटस्येवा ॥ आकोनेर्वेति ॥ सान्नमत्यपमानुवं व लोपे कृतेन्नुकारणं सा इति ॥ नत्वार्थमक्काने प्राप्नोतीनिश्च
१९ १ त्वांपरवासेना ॥ वर्णोवाहुरिति ॥ इति विवर्णमित्यर्थः ॥ पूर्वस्तत्रेति ॥ व्याकरणं नतो वर्णो स्वहणीमितिवचनात् ॥ किमर्थमिति ॥ वर्णाज्ञेनासक्तनस्य प्रतिपा
वृत्तात्पत्स्येसाफलानाऽव्यनामप्रश्नः ॥ वर्णज्ञानमिति ॥ वर्णपेनशास्त्रेण कार्यतेनवाचाविषयः शास्त्रेण हि वाचिविशीकेस्यास्त्यते शास्त्रेण तसारितानां
रित्यर्थः ॥ यत्रचेति ॥ महसदेवः परेवन्नेतन्मस्यशास्त्रविषयः ॥ लौकिकानां वैदिकानां वर्णानां विषयस्यार्थः ॥ नरर्थमिति ॥ शास्त्रप्रवर्त्यमित्यर्थः ॥ एवं बुध्यर्थ
मिति ॥ कलादिरोपाहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ अप्युर्थमिति ॥ अनुवंशकारणार्थमित्यर्थः ॥ वाक्यमात्रापरति ॥ एतावद्वतिवर्णोवाच्यवहारस्यार्थः ॥ पु
ण्यितः फलितरति ॥ इष्टोइत्यन्नपांपाख्यमुत्पनिश्चयसाप्योवा ॥ इत्याख्यवशिति ॥ अनादिरिलाविस्यशेवाप्यवहारस्यस्तपति ॥ ब्रह्मणेहिति ॥ ब्रह्म
नत्वमेवास्त्वत्तपापतिभानीत्यर्थः ॥ सर्वेदेरिति ॥ सर्ववेदा अपमक्रतस्य पुण्यस्यमक्तंसत्स्माप्नोति ॥ मातापित्रादिति ॥ माहात्म्यमात्रिशाप ॥ शब्दशास्त्रस
स्याहात्म्येत्र फलाम्प्रानन्दत्वेणप्राप्यते ॥ महीयते इति ॥ पूज्यमानस्त्यर्थः ॥ महीपशब्दः कर्मकृत्यिपान्तः ॥ ॐ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयट
कृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॐ ॥ ॥ ॥ श्रीरामजयती ॥ ॥ इति ॥ ॥ स्प· १९